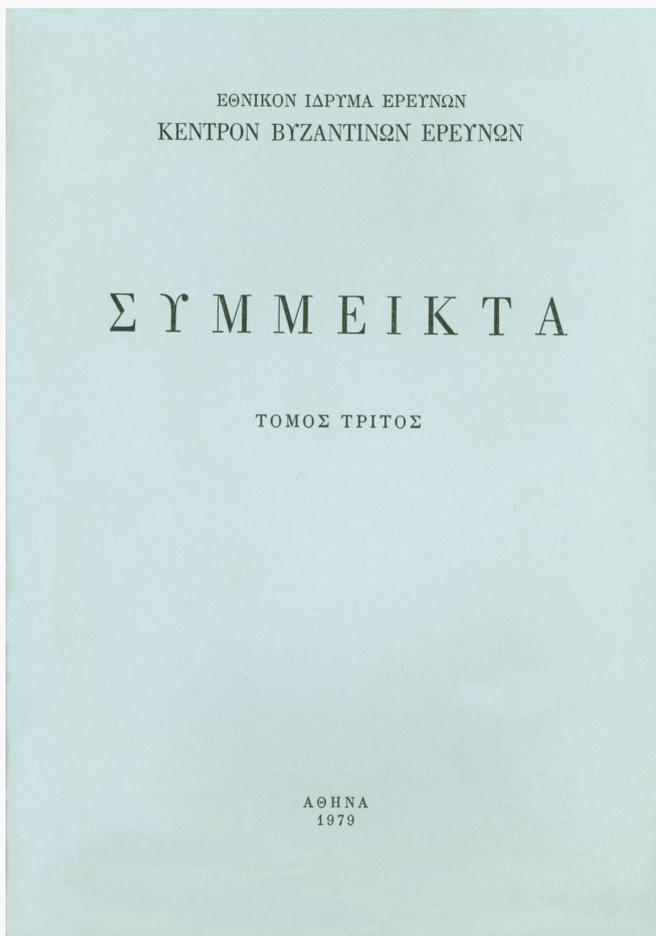

Byzantina Symmeikta

Vol 4 (1981)

SYMMEIKTA 4

Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια έγγραφα υπέρ της μονής Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (ΙΓ΄-ΙΔ΄ αἰ.). Συμβολή στή μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου

Ἔρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

doi: [10.12681/byzsym.669](https://doi.org/10.12681/byzsym.669)

Copyright © 2014, Ἔρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ἐ. Λ. (1981). Δύο ανέκδοτα αφιερωτήρια έγγραφα υπέρ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (ΙΓ΄-ΙΔ΄ αἰ.). Συμβολή στή μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου. *Byzantina Symmeikta*, 4, 17–47.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.669>

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΤΩΝ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ (ΙΓ' - ΙΔ' αϊ.)

Συμβολή στη μελέτη τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου

Ἡ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος εἶναι ἴσως περισσότερο γνωστή, παρά ἡ βυζαντινὴ Πελοπόννησος τῆς ἴδιας περιόδου (μετὰ τὸ 1205). Ὁ μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου διαπιστώνει ἰδιαίτερα τὴν ἀνεπάρκεια τῶν γνώσεων μας, καθὼς προχωρεῖ σὲ θέματα ἐσωτερικῆς ἱστορίας (διοικητικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχές, θεσμοί, ἀξιωματοῦχοι, μορφές γαιοκτησίας, μονές, τεχνικοὶ ὄροι κ.π.ἄ.). Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ σχετικῆς ἀφηγηματικῆς πηγῆς παρέχουν, ὅπως συνήθως, πενιχρῆς μαρτυρίες γύρω ἀπ' αὐτὰ τὰ θέματα¹, κυρίως ὅμως στὸ γεγονός ὅτι ἐλάχιστο εἶναι τὸ ἀρχεῖακὸ βυζαντινὸ ὕλικὸ πὸ διασώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνώμαλη αὐτὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία, ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο, πόλεις, κάστρα, οἰκισμοί, γαῖες, πληθυσμοὶ κλπ. περνοῦσαν διαδοχικὰ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἐνὸς κατακτητῆ ἢ κυρίαρχου στὰ χέρια κάποιου ἄλλου.

Ὡστόσο, ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ σκόρπιου ἑλληνικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὕλικου — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μαρτυρίες ξένων ἀρχεῖακῶν πηγῶν, σύγχρονων ἢ μεταγενέστερων (λατινικῶν ἢ βενετικῶν, τουρκικῶν κλπ.), πὸ κι αὐτές, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, τῶρα τελευταῖα ἔρχονται στὸ φῶς — συνθέτει σιγὰ - σιγὰ μιὰν ἀνοκλήρωτη ἀκόμη εἰκόνα ἐνὸς βυζαντινοῦ κόσμου πὸ διατηρήθηκε ἢ ἀνασυγκροτήθηκε μέσα στοὺς αἰῶνες καί, παρά τὶς δυσκολίες τῶν καιρῶν, ὄχι μόνον στὰ γνωστὰ καὶ κάπως συμπαγέστερα κέντρα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπόμακρες περιοχές.

1. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει λ.χ. μὲ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*. Οἱ διάφορες παραλλαγές του (γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. D. J a c o b y, *Quelques considérations sur les versions de la «Chronique de Morée»*, *Journal des Savants*, 1968, σελ. 133 - 189 [=Var. Repr. *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, Λονδίνο 1975, ἀρ. μελέτης VII]), προσφέρουν ἄφθονο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου, τοὺς θεσμοὺς τῆς κλπ. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πὸ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια εἶναι ἂν οἱ μαρτυρίες πὸ παρέχει τὸ κείμενο αὐτὸ (λ.χ. γιὰ τὸ βυζαντινὸ θεσμὸ τῆς προνοίας, τὴ σημασία του, τὴ διάδοσή του στὴν Πελοπόννησο πρὶν ἀπὸ τὸ 1205) ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησης τῆς Πελοποννήσου ἢ στὴν κατάσταση πὸ ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ πολὺ μεταγενέστερα, ὅταν ἄρχισαν νὰ συντάσσονται οἱ διάφορες versions τοῦ *Χρονικοῦ*. Ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχει προκύψει μακρὰ συζήτηση καὶ πλούσια βιβλιογραφία, πὸ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Ἐκ τῶν λιγοστῶν αὐτῶν στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε, ἐπισημαίνονται ἡ θὰ ἐπισημανθοῦν: γνωστὰ καὶ ἄγνωστα μοναστικά κέντρα, ἐπισκοπές ποῦ ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ διαδραματίζον κάποιον ρόλο, παράλληλα μὲ τὶς νεοϊδρυθεῖσες μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές τῶν καθολικῶν κατακτητῶν ἢ κυρίαρχων· ἡ ἐνδεχόμενη παρουσία ἄγνωστων βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων σὲ ἀκραῖες περιοχές τῆς κατατεμαχισμένης αὐτοκρατορίας· ἄγνωστες βυζαντινὲς κτήσεις ποῦ διατηρήθηκαν ἢ ξαναποκτήθηκαν, καὶ πολλὰ ἄλλα.

Στὴ μελέτη αὐτὴ παρουσιάζω δύο ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1291 καὶ 1328, ὅπως τὰ βρίσκουμε γραμμένα στὰ φύλλα ἑνὸς περγαμηνοῦ Εὐαγγελίου.

Τὸ Εὐαγγέλιον αὐτὸ βρίσκεται σήμερον στὰ Μετέωρα, στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως, καὶ εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 547 κώδικας τῆς μονῆς. Ὁ κωδικογράφος Βαρνάβας μοναχός, ποῦ πρόσθεσε τὸ ὄνομά του στὸ τέλος τῶν κειμένων (φ. 313^v), δὲν μᾶς πληροφορεῖ οὔτε ποῦ, οὔτε πότε, οὔτε γιὰ ποιὰ ἐκκλησία ἢ μονὴ φιλοτέχνησε αὐτὸ τὸ χειρόγραφο. Κατὰ τὸν Κατάλογο τοῦ Ν. Βέη, ὁ κώδικας εἶναι τοῦ IB' αἰ¹. Ἄν τὸν ἐξετάσουμε ὅμως προσεκτικότερα, διαπιστώνουμε πῶς ὁ κώδικας αὐτὸς τοῦ IB' αἰ. περιῆλθε στὰ Μετέωρα μετὰ ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἀλλὰ πάντως μετὰ τὴν Ἑλωση. Κτητορικὰ καὶ ἄλλα σημεῖα δείχνουν ὅτι ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

Στὸ φ. 313^v, ὅπου τελειώνουν τὰ κείμενα, κάτω ἀπὸ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖομα, ἔχει προστεθεῖ μὲ μεταγενέστερο χέρι — ἡ γραφὴ δείχνει ἐμπειρογραφέα τοῦ ID' ἢ IE' αἰ. — τὸ ἀκόλουθο κτητορικὸ σημεῖομα:

Τὸ ἅγιον καὶ ἱερόν² εὐαγγέλιον ἔσται εἰς³ μνημόσυνον τῆς⁴ Μαντζακουρίνας⁵ δεδομένον εἰς τὸν⁶ μέγαν καὶ ἅγιον Νικόλαον τὸν Ξ(έ)νον⁸ τῆς Κορώνης⁹ στὴν Σαμπουν(έ)ραν¹⁰ † (βλ. πίν. I)

Στὸ προηγούμενον φύλλον (312^v), στὸ κάτω περιθώριον, εἶναι γραμμένο μὲ ἀδέξιο χέρι, ἄλλο σημεῖομα τῆς ἴδιας ἐποχῆς:

τὸ ἔδωκα ἐγὼ ὁ Χρυστηνα το εὐβακε²λειον ἐτοῦτω ης τὸν μέγαν Νηκολαον τὸν Ξε³νον ης τὴν Σαποναριστ(α) διὰ τὴν ψηχῆ της [=τῆς Μαντζακουρίνας] να⁴ ἔχη το μνημοσυνο της εν το νην εονη και εν το μελοτι. (βλ. πίν. II)

Ἐκ τῶν παραπάνω συνάγεται ὅτι κατὰ τὸν ID' ἢ IE' αἰῶνα τὸ Εὐαγγέλιον ἀνήκε στὴ μονὴ ἁγίου Νικολάου τοῦ Ξένου στὴν Κορώνη, στὴν τοποθεσίαν Σαμπουνέρα ἢ Σαμπουνάριστα. Ὅταν τὸ παρέλαβαν στὴ μονή,

1. Ν. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α', Ἀθ. 1967, σελ. 547 - 548, ἀρ. 547.

έγραψαν ότι πρόκειται για δωρεά εις μνημόσυνον τῆς Μαντζακουρίνας. Αυτό δείχνει ὅτι ἡ Μαντζακουρίνα δὲν ζοῦσε πιά. Μετὰ τὸ θάνατό της, κάποια συγγενῆς ἢ κληρονόμος της, ἢ Χριστιάνα, ἀφιέρωσε τὸ Εὐαγγέλιο στὴ μονὴ τῆς Κορώνης διὰ τὴν ψυχὴν της [= τῆς Μαντζακουρίνας], νὰ ἔχη τὸ μνημόσυνό της ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλο(ν)τι. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἂν ξέραμε ποιά ἀκριβῶς ἦταν αὐτὴ ἡ Μαντζακουρίνα, γνωστὴ ἀρχόντισσα τῆς περιοχῆς, καθὼς φαίνεται, καὶ πῶς εἶχε βρεθεῖ στὴν κατοχὴ της, τὸν ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰώνα, τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ τοῦ ΙΒ' αἰ., τὸ ὁποῖο, πρὶν γίνεи κτῆμα τῆς Μαντζακουρίνας, ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σὲ κάποιαν ἄλλη μονὴ ἢ ἐκκλησία.

Πράγματι, ἄλλα πρόσθετα κείμενα, γραμμένα σὲ ἄλλο φύλλο τοῦ κώδικα, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἓνα ἢ ἐνάμισυ αἰὼνα πρωτύτερα, τὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ ἀνῆκε σὲ ἄλλο πελοποννησιακὸ μοναστήρι.

Τὰ κείμενα αὐτά, χρονολογημένα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἓνα τοῦ ἔτους 1290/1 καὶ τὸ ἄλλο τοῦ ἔτους 1327/8, ἀναφέρονται σὲ κτήματα (χωράφια, ἀμπέλια, ἐλιές κλπ.), τὰ ὁποῖα οἱ ἀφιερωτές τους (ἓνας ἐπίσκοπος Μεθώνης στὴν πρώτη περίπτωση, ἓνας ἱερέας στὴ δεύτερη) εἶχαν παραχωρήσει εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν ἢ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον εἰς τὰ Κριβιτζά. Εἶναι φανερὸ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι, τὴ μ ο ν ῆ Θε ο τ ό κ ο υ τ ῶ ν Κ ρ ι β ι τ ζ ῶ ν, ἔπρεπε νὰ βρισκεται τὰ χρόνια ἐκεῖνα (1291 - 1328) καὶ τὸ Εὐαγγέλιο, στὸ ὁποῖο ἔχουν καταγραφεῖ τὰ δύο αὐτὰ ἀφιερωτήρια. Ἀργότερα, τὸν ΙΔ' ἢ ΙΕ' αἰώνα, περιῆλθε στὴ μονὴ ἀγίου Νικολάου τοῦ Ξένου στὴν Κορώνη, καὶ πολὺ ἀργότερα στὰ Μετέωρα.

Ξέρουμε ὅτι ὁποιοδήποτε ἄλλο χειρόγραφο μπορεῖ, γιὰ πολλοὺς καὶ γιὰ ποικίλους λόγους, νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ν' ἀλλάξει διαδοχικὰ πολλοὺς κατόχους, νὰ ταξιδέψει ἀκόμα καὶ σὲ μακρινές ἀποστάσεις. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο μ' ἓνα Εὐαγγέλιο, ποὺ δὲν προορίζεται γιὰ ἀτομικὴ χρῆση, ἀλλ' εἶναι τὸ βασικὸ λειτουργικὸ βιβλίο, ἀπ' ὅπου διαβάζονται οἱ εὐαγγελικὲς περικοπές στὴν ἐκκλησία. Ἡ Θέση του εἶναι στὴν ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ. Ἡ μεταφορά του ἀπὸ ἓνα μοναστήρι σὲ ἄλλο δὲν δικαιολογεῖται σὲ ὁμαλές περιστάσεις· ὀφείλεται συνήθως στὴ διάλυση ἢ συγχώνευση μονῶν ἢ σὲ σοβαρότερες ἀνωμαλίες ποὺ ἀναστάτωσαν κάποτε τὴν περιοχὴ. Κάτι ἀπ' ὅλα αὐτὰ μεσολάβησε, φαίνεται, κάθε φορὰ ποὺ ἄλλαξε κάτοχο καὶ τὸ Εὐαγγέλιο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Γραμμένο τὸν ΙΒ' αἰώνα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς καὶ ποῦ, βρισκόταν πάντως στὴν Πελοπόννησο, ἀνάμεσα Μεθώνη καὶ Κορώνη, ἀπὸ τὰ 1290 τουλάχιστον ὡς τὸν ΙΕ' αἰώνα. Γιὰ νὰ ταξιδέψει ὅμως ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴ Θεσσαλία, πρέπει νὰ μεσολάβησε κάτι σοβαρότερο. Δὲν ἀποκλείεται, ἡ μεταφορά του στὴ Θεσσαλία νὰ ἔγινε καὶ πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, ὅποτε, καθὼς ξέρουμε, ἄτακτα σώματα τουρκαλβανῶν διαγούμιζαν τὸ Μοριά, λεηλατοῦσαν ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια καὶ ἐπιστρέφοντας ἔπειτα πρὸς τίς ἀφετηρίες τους

πουλοῦσαν, ὅπου ἔβρισκαν πελατεία, ἱερὰ σκεύη, ἐπιταφίους, βιβλία καὶ ἄλλα κειμήλια, τὰ ὅποια φρόντιζαν νὰ ἐξαγοράσουν καὶ νὰ περισώσουν οἱ χριστιανοὶ ἄλλων περιοχῶν. Ἀλλὰ τέτοιες ἐπιδρομὲς καὶ λεηλασίες εἶχαν συμβεῖ καὶ παλαιότερα, στὴ διάρκεια τῶν τουρκοβενετικῶν πολέμων καὶ μὲ διάφορες ἄλλες ἀφορμές.

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα τοῦ χειρογράφου δὲν βρίσκουμε καμιὰ ἄλλη ἔνδειξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σημειώματα καὶ τὰ κείμενα ποὺ εἶχαν προστεθεῖ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴν Πελοπόννησο.

Ξαναγυρίζουμε στὰ πρόσθετα κείμενα τοῦ 1291 καὶ 1328. Ἀναφέρονται, ὅπως εἴπαμε, σὲ κτήματα ποὺ οἱ ἀφιερωτές τους τὰ παραχώρησαν στὴ μονὴ Κριβιτζῶν. Εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, δύο ἀφιερωτήρια ἔγγραφα.

Ὅσοι γνωρίζουν κάπως τὰ πράγματα, καταλαβαίνουν γιὰ ποιὸ λόγο τὰ ἀφιερωτήρια αὐτὰ ἔχουν καταγραφεῖ στίς σελίδες τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι τὸ ἱερότερον βιβλίον μιᾶς ἐκκλησίας ἢ τοῦ καθολικοῦ μιᾶς μονῆς. Μόνιμα τοποθετημένο πάνω τὴν ἁγία τράπεζα, ἀμετακίνητο ἐπὶ αἰῶνες (ἂν δὲν μεσολαβήσουν ἀπρόβλεπτες ἀναστατώσεις), εἶναι τὸ μόνον ἢ τὸ κύριον βιβλίον, ποὺ ὄχι μόνον δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παραπέσει, ἀλλὰ, ἀντίθετα, βρισκόταν σὲ συνεχὴ χρῆση, ὅσο ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖται ἡ ἐκκλησία ἢ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς.

Παρόμοιες καταγραφές ἀφιερωμάτων δὲν εἶναι σπάνιες στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα λειτουργικῶν βιβλίων. Συνηθέστερα συναντᾶμε συνοπτικὲς ἀναγραφές, σὰν χρονολογικὰ σημειώματα, ὅπου καταγράφεται κάθε φορὰ τὸ νέο περιουσιακὸ στοιχεῖο (κυρίως ἀκίνητο, χωράφι, ἀμπέλι κλπ.) ποὺ ἀπέκτησε ἡ ἐκκλησία ἢ τὸ μοναστήρι, τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν κλπ. Τὰ σημειώματα αὐτά, γραμμένα «εἰς μνημόσυνον» τῶν δωρητῶν, ἀλλὰ καὶ «εἰς ἐνθύμησιν» γιὰ λόγους πρακτικῶν, συνοψίζουν συνήθως τὴ διαθήκη τοῦ δωρητῆ ἢ τὸ σχετικὸ ἀφιερωτήριον — ἔγγραφο ποὺ φυλάσσονταν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς μονῆς ὡς τίτλοι ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ ἦταν δυνατὸ καὶ νὰ λησμονηθοῦν, νὰ παραπέσουν ἢ νὰ ἐξαφανιστοῦν. Ξέρουμε, βέβαια, ὅτι, γιὰ νὰ τὰ διασώσουν, τὰ μετέγραφον συνήθως καὶ στὸν «ἱερὸν κώδικα» τῆς μονῆς ἢ τῆς ἐκκλησίας. Δὲν παρέλειπαν ὅμως νὰ καταγράφουν τὴ δωρεὰ καὶ στὰ φύλλα ἢ στὰ παράφυλλα ἐνὸς λειτουργικοῦ βιβλίου. Κάποτε, μάλιστα, δὲν ἀρκοῦνται σὲ μιὰ συνοπτικὴ ἀναγραφή, ἀλλὰ μεταγράφουν αὐτοῦσιο τὸ σχετικὸ ἔγγραφο. Ἐτσι λ.χ. σ' ἓνα Εὐαγγέλιον (γραμμένο στὰ 1329) ἔχουν μεταγράψει ἓνα ὀλόκληρον ἀφιερωτήριον ἔγγραφο (ψυχοδοτικὸν γράμμα), σχετικὸ μὲ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα στὸ Μουχλὶ τῆς Πελοποννήσου, συνταγμένο τὸ 1457¹ — ἓνα χρόνον προτοῦ πέσει τὸ Μουχλὶ στὰ χέρια τῶν Τούρκων².

1. Πρόκειται γιὰ πρόσφατο εὑρημα τοῦ καθηγητῆ Μ. Μανούσακα, τὸν ὅποιο εὐχαριστῶ θερμὰ ποὺ μοῦ τὸ ἀνακοίνωσε.

2. Πρβλ. Ε. D a r k ὀ, Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρεῖπια τοῦ Μουχλίου, ΕΕΒΣ 10 (1933), σελ. 462 κέ.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ δύο ἀφιερωτήρια πού ἔχουν καταγραφεῖ στὸ Εὐαγγέλιο τῶν Μετεώρων.

Περιγράφοντας τὸν κώδικα ὁ Ν. Βέης ἐπισήμανε τὴν ὑπαρξή τους μὲ μιὰ σύντομη καὶ ἀσυμπλήρωτη φράση: «Ἐν φ. 247^{αβ} δύο ἀφιερωτήρια τῶν ἐτῶν . . .» (σελ. 548), ἀφήνοντας κενὸ στὴ θέση τῶν χρονολογιῶν καὶ χωρὶς νὰ προσθέσει τίποτε περισσότερο. Μιὰ νέα ἐπὶ τόπου ἐξέταση τοῦ κώδικα μὲ ὀδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ πρόσθετα αὐτὰ κείμενα, ἀνέκδοτα ὡς σήμερα, ἀναφέρονται στὴν Πελοπόννησο τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ. καὶ ὅτι ἄξιζε νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης.

Παρουσιάζω πρῶτα τὰ κείμενα¹.

Α'

ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΩΝ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ

ἐπιδέδοκα (στ. 2)

ινδ. δ'

6799 (=1290/1)

Ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης, ἐπιδίδει πρὸς τὴ μονὴ Θεοτόκου τῆς ἐνορίας Κριβιτζῶν χωράφι τριῶν μοδίων στὴν τοποθεσία Σταυρός.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὸν ὑπ' ἀρ. 547 κώδικα τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (Εὐαγγέλιο τοῦ ΙΒ' αἰ.) στὸ φ. 247^τ καὶ κατέχει τὴν κάτω δεξιὰ στήλη τοῦ φύλλου πού εἶχε μείνει ἄγραφη. Γραμμένη ἐπιφάνεια: 0,12 × 0,08. Μελάνι καστανόχρωμο ἀνοιχτό, ξεθωριασμένο ἀπὸ τὸν καιρὸ. Ὁραία γραφὴ καλλιγράφου τοῦ ΙΓ' αἰ. Γλώσσα λογία, μὲ ἰδιάζουσα ὀρολογία. Λίγα ὀρθογραφικὰ λάθη. Τονισμὸς ὄχι πάντα ὁ σωστός. Στὸ στ. 6 ἢ λ. προβέντας ἔχει γραφεῖ, ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα, στὸ περιθώριο. Ὅπως φαίνεται, τοῦ εἶχε διαφύγει ἀρχικά. — Γιὰ τὴν ἰδιόμορφη ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν μωρτύρων (στ. 13 - 15) θὰ γίνῃ λόγος στὰ σχόλια (βλ. πίν. ΙΙΙ).

Περὶ εὐχόμενο. Ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος τῆς Μεθώνης, ἐπιδίδει στὴ μονὴ Θεοτόκου, τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν, ἓνα χωράφι ἐκτάσεως τριῶν μοδίων, πού βρῖσκεται στὴν τοποθεσία τοῦ Σταυροῦ (στ. 1 - 5). Τὸ χωράφι αὐτὸ τὸ παραχωρεῖ ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας δικῆς του καὶ ὄλων ἐκείνων πού θὰ ἀναλάβουν τὴ διαχείριση τῶν σχετικῶν εἰσοδημάτων (πάν-

1. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα περιλαμβάνονται ἀποκαταστημένες στὴ σωστὴ τους ὀρθογραφία μόνο οἱ λέξεις πού θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ παρανοήσεις ἢ θὰ δυσχέραιναν τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου στὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία παραδίδονται.

ομ τῶν ἰχθύων +
 ὡσ οὐμ ἀποβύμ
 σὰμ ἔσ τηρ γκρμ φε
 πουσ. μὰ φ θ ρ α
 κ ι α ν κ ε ι μ β ῆ κ η ἰ σ
 ὁ τ α ρ ι ο μ ἔ β η κ ε ι
 μ β ο μ κ α ι ἄ ρ τ ο μ +
 λ ῆ φ α υ τ ο ἰ σ ὀ ἰ σ +
 β ῆ φ κ α π τ ῶ ἀ π ο
 τ ῶ μ ὁ τ α ρ ἰ ὶ ο μ ὡ μ
 β α ι α σ α π τ ῶ μ ἰ μ + α ἰ
 μ ε ι κ σ ἰ μ ω μ π ἔ ρ ο σ .
 κ α ι ἔ λ κ υ σ ε τ ὸ δ ἰ
 κ τ ῶ ο μ β ἰ τ κ ὸ γ κ ε
 μ β ο μ ἰ χ θ ῦ ω μ μ ε
 γ ἰ ὶ ω μ β κ α π ο μ π β η
 τ κ ο μ τ α ι τ ρ ἰ ὶ ω μ +
 κ α ι τ ο σ ῦ τ ο μ ὀ μ
 τ ῶ μ ο ὑ κ ὶ φ ἰ σ θ η
 τ ὸ δ ἰ κ τ ῶ ο μ + λ ῆ φ
 α υ τ ο ἰ σ ὀ ἰ σ + δ ἄ π τ ε
 α ρ ι α κ σ α π τ ῶ + ο ὑ
 δ φ σ δ ε ἑ ὶ ο λ μ α υ τ ῶ μ
 μ α λ τ κ τ ῶ μ . δ ῆ φ τ ῶ
 σ α ι α υ τ ο μ σ ῦ τ ἰ σ
 ἕ ῆ φ δ ῶ τ ῶ ἔ ὄ τ ἰ ο

κ ε ἄ τ η μ + β ρ χ α ι
 ο ἰ μ ὀ ἰ σ , κ α ι ρ ἰ ω μ
 μ α ρ ἰ φ τ ο ἰ ἄ ρ τ ο μ ,
 κ α ι δ ἰ δ ο σ τ η μ α ἰ
 τ ο ἰ σ + κ α ι τ ὸ ὀ τ α ἰ
 ρ ἰ ο μ ὀ ρ ε ὶ ὶ ω σ + τ ὸ ὀ
 τ ο ἰ δ κ τ ῆ τ ὸ μ . ἔ
 φ α ρ θ ῶ θ η ὀ ἰ σ .
 τ ο ἰ σ μ α λ τ η τ α ἰ σ
 α υ τ ο ὀ ἕ β ρ θ ῆ φ τ ῶ κ
 μ β κ ρ ὶ ἰ ἔ .
 Ε . χ α ρ ἰ ἰ ἄ
 ζ ῆ τ ῶ ἰ α ἔ τ κ ε ἠ .

Handwritten marginal notes in smaller script, likely providing commentary or corrections to the main text.

Πίν. III — Τὸ φύλλο 247r, ὅπου τὸ ἀφιερωτήριον τοῦ ἔτους 1290/1.

των τῶν εἰσερχομένων εἰς ἀθηντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς, στ. 5 - 7). Ἀκολουθοῦν οἱ συνηθισμένοι ὄροι δωρεᾶς, ὅτι τὸ παραχωρεῖ οἰκειοθελῶς κλπ. (στ. 7). "Ὅποιος τολμήσει νὰ ἀνατρέψει αὐτὴ τὴ δωρεὰ καὶ νὰ τὸ στερήσει ἀπὸ τὴ μονή, θὰ ἔχει ἀντίδικον τὴν ἴδια τὴ Θεοτόκον (στ. 8 - 12). Χρονολογία [λείπει ὁ μήνας] (στ. 12).

Ἀναγραφή τριῶν μαρτύρων ποὺ ἔτυχε νὰ παρευρεθοῦν ἐκεῖ, ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα (στ. 13 - 15) καὶ ἐνὸς ἀκόμη τέταρτου μάρτυρα (στ. 15).

Ἰωάννης Ὁρηγόπουλος, κανον(ικός) ἐπί²σκοπ(ος) Μεθώ-
ν(ης) ἐπίδεδοκα εἰς τ(ὴν) ὑπ(ερα)γ(ίαν)|³ Θ(εοτό)κον, ἐνω-
ρί(ας) τῶν Κριβιτζ(ῶν). (χωράφιον)|⁴ μοδ(ίων) γ', τῶ ἐν
τῇ τοποθε(σία) τοῦ Στ(αυ)ροῦ|⁵ διακείμ(ε)ν(ον), ὑπὲρ ψυ-
χικῆς σωτηρί(ας) ἐμοῦ τε|⁶ καὶ πάντ(ων) τῶν εἰσερχο-
μέν(ων) εἰς αὐθ(εν)τ(ίαν) τῆς \\\προβεντ(ας)//⁷ αὐτῆς, αὐτο-
θελῶς, αὐτοπροαιρέτ(ως) μου|⁸ μὴ παρὰ τινὸς(ς) κολυό-
μεν(ον). εἴ τις (δὲ) φο|⁹ραθείη ἀνατρέψαι αὐτὸ ἐκ τ(ὴν)
αὐτ(ὴν)|¹⁰ μονήν, εὔρη Θ(εὸ)ν κ(α)τήγορ(ον) τὸ αὐτοῦ ερ-
γ(ον)|¹¹ καὶ τ(ὴν) ὑπ(ερα)γ(ίαν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικον ἐν
ἡμέρ(α)|¹² κρίσεως: ἔτ(ους) ,ςψϋθ' (ἰνδικτιῶνος) δ' †.

|¹³ Μαρτ(υ)ρ(ία) Βασιλ(είου) τοῦ γουδουριαρ(ίου) καὶ Βα-
σιλ(είου)|¹⁴ τοῦ κουράτ(ο)ρ(ος) καὶ Σεργίου τοῦ|¹⁵ κτίστη
\\οί/ κατευρεθέντ(αις) κ(α)τὰ τ(ὴν) τήνδ(ε) ἡμέρ(αν) † // Νι-
κολ(άου) τοῦ Ψαρομάλου.

⁴ τῶ : τὸ

Β'

ΑΦΙΕΡΩΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΑ ΚΡΙΒΙΤΖΑ

ἐπαίδωκα τῶν ἀνασταμῶν μου (στ. 3)

ἰνδ. ια'
6836 (=1327/8)

Ὁ ἱερέας Ἰωάννης Παγάνος ἐπιδίδει στὴ μονὴ Θεοτόκου στὰ Κριβιτζὰ ἀμ-
πέλια, ἐλιές κλπ.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὸν ἴδιο κώδικα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο,

και στο ίδιο φύλλο, αλλά από την πίσω όψη (φ. 247^v), ή οποία είχε αφαιρεθεί από τον γραφέα του κώδικα άγραφη. Γραμμένη επιφάνεια: 0,11 × 0,16. Μελάνι μαύρο. Γραφή όχι ιδιαίτερα επιμελημένη. Κάπως πιό άτημέλητη και με απόχρωση πιό άνοιχτόχρωμου μελανιού ή φράση και έμας των ταπεινών ιερέων και του χριστονόμου λαού (στ. 13 - 14). Γλώσσα των ιδιωτικών έγγραφων τής έποχής, ίσως με κάποιες τοπικές ιδιομορφίες. Πολλά όρθογραφικά λάθη. Τονισμός σχεδόν άνύπαρκτος (βλ. πίν. IV).

Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν ο. Στην άρχή ή συνθιτισμένη φράση «έν όνόματι του πατρός κλπ.» (στ. 1 - 3). — 'Ο ιερέας 'Ιωάννης Παγάνος παραχώρησε από τό κτήμα τό όποιο κατέχει με τον Γεώργιο Χρυσάλετρη και με τά παιδιά του τελευταίου, τό μερίδιό του, δηλαδή τόμισό[;], στη μονή τής Θεοτόκου στα Κριβιτζά (στ. 6). — Τό παραχωρεί για τή σωτηρία τής ψυχής του, να τό κατέχει ή μονή για πάντα (εις άπεράντους αιώνας) (στ. 6 - 7). — Κι άν κανένας από τους δικούς του επιχειρήσει να ανατρέψει τή δωρεά, καταπατώντας ή διεκδικώντας κάτι από τό άμπέλι, από τις έλιές και ό,τιδήποτε άλλο είναι μέσα στα σύνορα αύτου του τόπου, να έχει τήν κατάρα των 318 πατέρων τής 'Εκκλησίας κλπ. και ήμων των ταπεινών ιερέων και του χριστονόμου λαού (στ. 8 - 14). — Χρονολογία [λείπει ό μήνας] (στ. 14).

'Εννόμ(α)τι του Π(ατ)ρ(ό)ς και του Υιού και του αγιου Πν(εύματο)ς και τ(ης) κηρ(ίας) και αλληθ(ους)|² υπ(ε)ρ(αγίας) ευ(λ)ο(γη)μ(ε)ν(ης) δεσποινης ήμ(ων) Θ(εοτό)κου και αει παρθ(έ)ν(ου) Μαρι(ας) τής παντ(α)|³νάσου· ότε καγώ Ιω(άννης) ιερεύς ό Παγάνο(ς) έπαίδωκ(α) τ(ων) ανασταμ(ων) μου|⁴ τον οπιον εχ(ω) μετον Γεωργ(ιον) τον Χρυσάλετρη(ν) και μετα τα τέκνα|⁵ αύτου και επεδ(ωκα) το ήμηραδι μου τό (ήμισυ) εισ τήν υπ(ε)ρ(αγίαν) Θ(εοτό)κον|⁶ ειστα Κρυβηζτά υπ(ε)ρ ψυχής και σ(ωτη)ρί(ας) να το εχ(η) αει και|⁷ πάντοτ(αι) αίωνων τ(ων) αίων(ων) ε(ως) άπεράντ(ους) αίων(ας)|⁸ και ι της το ανατρέψη αύτω από το μερ(ος) το έδικόν μ(ου)|⁹ ήγουν το άμπελλ(ω) εκείνω και τ(αίς) ελές και ι τη άλλ(ον)|¹⁰ αίνε έσω ειστόν περιώρων του τόπου εκνου, να εχ(η)|¹¹ τήν άραν τ(όν) τι' και ή' θεοφώρ(ων) π(ατέ)ρων τω αίNi|¹²καία και τήν λέπραν του Γηεζή

καὶ τὴν ἀχών(ειν)¹³ τοῦ Ἰούδα
καὶ ἐμὰς τῶν ταπειν(ῶν) ἱερ(έων) καὶ τοῦ¹⁴ χριστονημοῦ
λαοῦ ἔτ(ους), ,ςῶλς', ια' (ἰνδικτιῶνος).

1 ἐνόματι: ἐν ὀνόματι || 3 τῶν ἀνασταμῶν: τὸν ἀνασταμὸν || 4 μετὰ τα τεκνα: δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ γραφέας ἤθελε νὰ γράψῃ μετὰ τὰ τέκνα, ὅποτε τὸ δεύτερον τα θὰ τὸ ἀποδίδωμε σὲ συνηθισμένον λάθος διττογραφίας. Ἴσως τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη τὸ μὲ δὲν εἶχε ὀλότελα ὑποκαταστήσει τὴν χρῆσιν τοῦ μετὰ || 6 Κρυβηζτά: ἀρχικὰ ἦταν γραμμένο Κρυβηττά καὶ ὕστερα διορθώθηκε Κρυβηζτά, ἀντὶ Κρυβητζά || ὑπὲρ ψυχῆς καὶ σωτηρίας: πιθανὴ παρανόγησις ἀντὶ ψυχικῆς σωτηρίας || 8 ἰ της: εἴ τις || αὐτῶ: αὐτὸ || 9 ἐκεῖνω: ἐκεῖνο || ι τη: εἴ τι || 10 αινε: ἐνε || 11 τόν: τῶν || 11/12 τῶ αὐ Νικαία: τῶν ἐν Νικαία || 12 ἀχώνειν: ἀ(γ)χόνην

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ἔχουμε συνήθως μπροστὰ μας ἓνα λυτὸ ἔγγραφο, πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο (ἀπλὸ ἢ ἐπικυρωμένο), ἢ ἔχουμε αὐτούσιον τὸ κείμενον τοῦ ἐγγράφου καταστρωμένο σὲ κάποιον κώδικα (ἐπίσημο ἢ ὄχι). Στὴν παρούσα περίπτωσι δὲν ἔχουμε οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο.

Μὲ μιὰ πρώτη καὶ πρόχειρη ματιά, ὅποιος ἀνοίξει τὸ χειρόγραφο καὶ διαβάσει Ἰωάννης Ὁρηγόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης ἐπιδέδωκα κλπ., θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἀφιερωτὴς πρόσθεσε στὸ χειρόγραφο ἓνα ἀπλὸ σημεῖωμα, κάτι σὰν «ἐνθύμησις», γιὰ νὰ τὸν θυμοῦνται οἱ μεταγενέστεροι καὶ νὰ τὸν μνημονεύουν. Στὴν περίπτωσι ὅμως αὕτη δὲν θὰ παρέλειπε νὰ προσθέσει στὸ τέλος καὶ ἓνα εὐχεσθε οἱ ἐντυγχάνοντες ἢ κάτι ἀνάλογο. Ἐξ ἄλλου, τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, στὸ τέλος, καὶ ἄλλα στοιχεῖα, μαρτυροῦν ὅτι τὸ κείμενον αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὸν τύπον καὶ τὴν νομικὴν διατύπωσιν τῶν ἐγγράφων πού συντάσσονταν σὲ περίπτωσι δωρεᾶς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐμφανέστερα στὸ δεύτερον κείμενον, πού διατηρεῖ καὶ τὴν καθιερωμένην εἰσαγωγικὴν φράσιν, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζαν συνήθως οἱ διαθῆκες καὶ τὰ ἀφιερωτήρια ἔγγραφα: Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ κλπ.

Εἶναι βέβαιον, λοιπόν, ὅτι καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴν δεύτερη περίπτωσι εἶχαν συνταχθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν τύπον καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἐποχῆς, τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν νομιμοποίησιν τῆς δωρεᾶς ἀφιερωτήρια ἔγγραφα. Μιὰ πρόσθετη κατοχύρωσις ἦταν ἢ καταχώρισις τῆς δωρεᾶς καὶ στὸ Εὐαγγέλιον τῆς μονῆς. Ἐδῶ ὅμως δὲν μεταγράφουν αὐτούσιον καὶ ὀλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ ἐγγράφου, ἀλλὰ μόνον τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη σημεῖα του. Καθὼς μάλιστα ἀποσποῦν καὶ μεταφέρουν αὐτούσια μιὰ φράσιν, παραλείπουν ὕστερα κάποια ἐνδιάμεση καὶ συγκολλοῦν στὴ συνέχειαν μιάν ἄλλην, αὐτούσια ἢ συντομευ-

μένη, τὸ κείμενο καταντᾷ σὲ κάποια σημεῖα ἀσύντακτο ἢ δημιουργοῦνται ἀσάφεις, πὺ ἐπιβάλλουν κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν εἴμαστε ἢ ὄχι σὲ θέση νὰ τὶς κατανοήσουμε καὶ νὰ τὶς ἐρμηνεύσουμε σωστά, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε πλήρως τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου.

Α'

Ἀπὸ τὸ πρῶτο κείμενο εἶναι φανερὸ ὅτι παραλείπονται οἱ εἰσαγωγικὲς φράσεις *Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς κλπ.* Οἱ στ. 1 - 5 (*Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος. . . ἐπιδέδωκα . . . ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας ἐμοῦ τε. . .*) εἶναι, πιθανότατα, ἀντιγραμμένοι αὐτούσιοι ἀπὸ τὸ ἔγγραφο. Μετὰ τὸ *ἐμοῦ τε* θὰ περιμέναμε καὶ *τῶν γονέων μου* (τάδε καὶ τάδε) ἢ κάτι ἀνάλογο. Στὴ θέση τους ὅμως ἀκολουθοῦν ἄλλα (στ. 6 - 7), πὺ κάνουν τὴ φράση κάπως δυσνόητη: *ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας ἐμοῦ τε καὶ πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς.* Ἄν ὁ γραφέας δὲν πῆδησε (μετὰ τὸν στ. 5) κάποια ἄλλη ἐνδιάμεση φράση, θὰ πρέπει νὰ καταφύγουμε σὲ εἰκασίες, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸ νόημα τοῦ κειμένου πὺ ἔχουμε μπροστὰ μας. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀφιερωτῆς, ἐπίσκοπος τῆς Μεθώνης, εἶχε τὴν αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς (—τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν;), ἦταν δηλαδὴ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς προβέντας (βλ. σχόλια παρακάτω) καὶ εἰσέπραττε τὰ ἀντίστοιχα δικαιώματα ἢ εἰσοδήματα κλπ. Παραχωρώντας τώρα ἓνα χωράφι στὴ μονὴ Κριβιτζῶν, φαίνεται ὅτι ἐκχωροῦσε συνάμα καὶ τὰ ἀντίστοιχα δικαιώματά του, τὸ ζέκοβε ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς προβέντας, πράγμα πὺ θὰ ἴσχυε, καθὼς φαίνεται, καὶ γιὰ ἐκείνους πὺ θὰ τὸν διαδέχονταν στὴ διαχείριση ἢ διακυβέρνηση αὐτῆς τῆς προβέντας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δωρεὰ δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὴ δικὴ του ψυχικὴ σωτηρία, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν τῆς προβέντας αὐτῆς. Εἶναι ἡ μόνη ἐξήγηση πὺ μπορῶ νὰ δώσω στὸ δυσνόητο αὐτὸ σημεῖο — καὶ τὴ διατυπῶνω μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

Τὸ ἀφιερωτήριό ἔγγραφο, στὸ πρωτότυπό του, εἶχε βέβαια στὸ τέλος καὶ τὶς ἀπαραίτητες ὑπογραφές: † *Βασίλειος ὁ γουδουριάριος μαρτυρῶν ὑπέγραφα* † (ἢ *μαρτυρῶ* †), † *Βασίλειος ὁ κουράτωρ μαρτυρῶ* † κλπ. — Στὸ κείμενό μας, πὺ δὲν εἶναι πιστὸ καὶ πλήρες ἀντίγραφο, ὁ γραφέας σημειώνει συνοπτικὰ ποιοὶ εἶχαν ὑπογράψει ὡς μάρτυρες: *Μαρτυρία Βασιλείου τοῦ γουδουριαρίου καὶ Βασιλείου τοῦ κουράτωρος καὶ Σεργίου τοῦ κτίστη, Νικολάου τοῦ Ψαρομάλλου* (στ. 13,14, 15). Ἀφοῦ ὅμως ἔγραψε τὰ τέσσερα αὐτὰ ὀνόματα, ξαναγύρισε πρὶν ἀπὸ τὴ λ. *Νικολάου*, ἔβαλε ἓνα παραπεμπτικὸ σημεῖο (:) καὶ πρόσθεσε τὴ φράση: *οἱ κατευρεθέντες κατὰ τὴν τήνδε ἡμέραν.* Ἡ φράση ἀναφέρεται στοὺς τρεῖς πρῶτους μάρτυρες, τὸν Βασίλειο τὸν γουδουριάριο, τὸν Βασίλειο τὸν κουράτωρα καὶ τὸν Σέργιο τὸν κτίστη, οἱ ὁποῖοι, καθὼς φαίνεται, δὲν ἦταν μόνιμοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἔτυχε νὰ παρευρίσκονται τὴν ἡμέρα ἐκείνη στὸν τόπο ὅπου συντάχθηκε τὸ ἀφιερωτήριό ἔγγραφο (πιθανότατα ἐκεῖ

όπου ήταν ή έδρα τοῦ ὀρθόδοξου ἐπισκόπου Μεθώνης ἢ στή μονή τῶν Κριβιτζῶν). Ἡ φράση αὐτή πού πρόσθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ γραφέας, ἔπρεπε βέβαια νά εἶναι σέ πτώση γενική, γιά νά ἐναρμονίζεται συντακτικά μέ τά συμφραζόμενα (*Μαρτυρία Βασιλείου. . . καὶ Βασιλείου. . . καὶ Σέργιου. . . τῶν κατευρεθέντων*). Πάντως δὲν τὴν ἔχει ἐπινοήσει ὁ ἴδιος. Ὑπῆρχε ἀσφαλῶς σέ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγγράφου. Συνηθισμένες εἶναι, σέ ἐκκλησιαστικά κυρίως ἐγγράφα, σέ δί- κες ἀνάμεσα σέ δύο μονές γιά τὴν ἀμφισβήτηση τῆς κυριότητος κάποιων κτη- μάτων κλπ., παρόμοιες ἐκφράσεις: *παρουσία καὶ τῶν κατευρεθέντων τάδε καὶ τάδε. . .* Αὐτοὶ οἱ συμπτωματικά παρευρισκόμενοι, πού μνημονεύονται στὰ ἐγγράφα ἢ προσυπογράφουν ὡς μάρτυρες, εἶναι συνήθως ἀξιόλογα πρόσωπα, πού ἡ γνώμη τους, ἡ μαρτυρία καὶ ἡ ὑπογραφή τους προσδίδουν πρόσθετο κύ- ρος στὸ συντασσόμενο ἐγγράφο. Ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης λοιπόν, συντάσσοντας τὸ ἀφιερωτήριό του, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἐκεῖ παρουσία τριῶν τέτοιων προσώ- πων καὶ ζήτησε τὴ μαρτυρία καὶ τὴν ὑπογραφή τους. Ὁ γραφέας τοῦ κειμένου μας ἤξερε, φαίνεται, τὴν ιδιαίτερη σημασία τῶν τριῶν αὐτῶν ὑπογραφῶν, γι' αὐτὸ καὶ δὲν θεώρησε ἐπουσιώδη λεπτομέρεια τὴ φράση οἱ κατευρεθέντες κατὰ τὴν τήνδε ἡμέραν, φράση τὴν ὁποία εἶχε παραλείψει ἀρχικά. Ὁ τελευταῖος πού ὑπέγραφε συνήθως τὰ ἐγγράφα ἦταν, καθὼς ξέρουμε, ἐκεῖνος πού τὰ συνέτασσε καὶ τὰ ἔγραφε (ὁ καὶ γραφεὺς τοῦ ὄλου ὕφους), ὁ νομικὸς ἢ κάποιος ἄλλος ἀρμόδιος ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἢ τῆς ἐνορίας. Αὐτὴ τὴν ιδιότητα πρέπει νά εἶχε καὶ στὴν παρούσα περίπτωση ὁ τελευταῖος μάρτυρας, ὁ Νικόλαος ὁ Ψαρόμαλλος. Ὁ γραφέας τοῦ κειμένου πού μᾶς διασώθηκε, συνο- ψίζοντας τὶς ὑπογραφές, παρέλειψε τοὺς τίτλους καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ τελευ- ταίου αὐτοῦ μάρτυρα, ἐπειδὴ ἴσως ἦταν σύγχρονός του, ἀρκετὰ γνωστὸς καί, ὅπως δὴποτε, μ ὀ ν ι μ ο ς κάτοικος τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς προη- γούμενους ὅμως μάρτυρες, πού βρέθηκαν περαστικοὶ ἀπὸ τὴν περιοχή, οἱ δύο πρῶτοι σημειώνονται, ὅπως νομίζω, μέ τὸ ἀξίωμά τους: *Βασίλειος ὁ γουδου- ριάριος καὶ Βασίλειος ὁ κουράτωρ*. Ὁ τρίτος, ὁ Σέργιος ὁ κτίστης, συγκατα- λέγεται ἐπίσης στὰ σημαίνοντα πρόσωπα πού παρεπιδημοῦσαν στὴν περιοχή καὶ παρακλήθηκαν νά προσθέσουν τὴν ἔγκυρη μαρτυρία τους μέ τὴν ὑπογραφή τους. Ἐπομένως δὲν ἦταν ἀπλὸς κτίστης. Ξέρουμε πὼς στὶς ἐπαρχίες, ἀκόμη καὶ σέ ἀκραῖες περιοχές, συχνὰ μετακαλοῦσαν συνεργεῖα μαστόρων ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, κάποτε κι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη¹. Τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς (ἀρχιτέκτονες, διακοσμητές, ζωγράφους κλπ.) τοὺς εἶχαν, ὅπως ἦταν φυσικό, σέ μεγάλη ὑπόληψη ἐκεῖνοι πού τοὺς ὑποδέχονταν. Κάτι τέτοιο πιθανότατα ἦταν καὶ ὁ Σέργιος. Ἐκτὸς ἀν Κτίστης εἶναι τὸ ἐπώνυμό του καὶ εἶχε κάποιο ἄλλο ἐπάγγελμα ἢ ἀξίωμα, τὰ ὁποῖα ὁ γραφέας παρέλειψε.

1. Βλ. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μο- νῆς Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθ. 1970, σελ. 267.

Ὅπως δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ γουδουριάριος καὶ τὸ κουράτωρ, ποὺ ἀρχικὰ δῆλωναν ἀξίωμα, νὰ εἶχαν καταλήξει σὲ ἀπλὰ ἐπώνυμα. Αὐτὸ ὅμως τὸ θεωρῶ κάπως ἀπίθανο, τουλάχιστον γιὰ τὸ κουράτωρ. Στὰ 1290/1 δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ λέγεται κουράτωρ παρὰ μόνον ἐκεῖνος ποὺ κατεῖχε τὸ ἀντίστοιχο ἀξίωμα.

Ἰωάννης Ὁρηνόπουλος, κανονικὸς ἐπίσκοπος Μεθώνης (στ. 1 - 2). Ἡ ἀνάγνωση Ὁρηνόπουλος (καὶ ὄχι Ἰωάννης ὁ Ρηνόπουλος) εἶναι, νομίζω, σωστή. Ὁ γραφέας, ποὺ χρησιμοποιοῦ τόνους καὶ πνεύματα, δὲν θὰ παρέλειπε τὴν δασεία πάνω στὸ ρ, ἂν αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξης, ἂν δηλαδὴ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἐπισκόπου ἦταν Ῥηνόπουλος. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἔγραφε τὸ ἐπώνυμό του μὲ η ἢ μὲ εἰ κλπ. κι ἂν τὸν εἶχε ἀπασχολήσει ἡ ἔτυμολογικὴ του προέλευση. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ἀπαντοῦμε στὴν Κρήτη τὸ ἐπώνυμο Ὁρεινᾶς, ποὺ ὁ Ξανθουδίδης τὸ συσχέτισε μὲ τὸ τοπωνύμιον Ὁρεινά. Στὴν γνωστὴ συνθήκη Βενετῶν - Καλλιέργη (1299) ὑπογράφει ὡς μάρτυρας (καὶ γραφεὺς τοῦ ἔθους) ὁ Νικηφόρος Ὁρεινᾶς, εὐτελής ἱερεὺς, πρωτοψάλτης καὶ ταβουλλάριος νήσου Κορίθης¹.

Στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους Μεθώνης² ὁ Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος τοῦ 1290/1 εἶναι, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἄγνωστος.

Ἡ λ. κανονικός (=σύμφωνα μὲ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιον) εἶναι γνωστὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀρολογία τῶν Βυζαντινῶν. Ἐδῶ ἡ λ. κανονικός ἔχει ἴσως προστεθεῖ γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος εἶναι ὁ ρ θ ὁ δ ο ξ ο ς, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν λατῖνο ἐπίσκοπο τῆς Μεθώνης, τὸν ὁποῖο οἱ ὀρθόδοξοι δὲν θεωροῦσαν κανονικό. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς χρησιμοποιοῦ τὴν λατινοελληνικὴ φρασεολογία τῆς ἐποχῆς του, φέρεται μάλιστα ὡς ἐπικεφαλῆς μιᾶς προβέντας (βλ. παρακάτω σχόλια), ἴσως ἐδῶ τὸ κανονικός βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν προβέντα, ἡ ὁποία λέγεται ἀλλιῶς καὶ *canonia*.

Τὸ πρόβλημα εἶναι, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς φρασεολογίας, ἂν ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἦταν ὀρθόδοξος ἢ καθολικός. Πρῶτα-πρῶτα, τὸ ἀφιερωτήριον τοῦ δὲν ἔχει καμία ἐνδειξη (ἐξουσιοδότηση, ἐπικύρωση, μαρτυρία κλπ.) λατινικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, βενετικῆς ἢ φραγκικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, οἱ μάρτυρες ποὺ ὑπογράφουν εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, πιθανότατα βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι — ὅπωςδήποτε πάντως ὄχι καθολικοὶ ἢ Βενετοὶ ἢ Φράγκοι ἀξιωματοῦχοι³. Δεύτερον, ἀφιερώνει τὸ κτῆμα του σὲ ἓνα ὀρθόδοξο μοναστήρι, ποὺ

1. Βλ. τὴν βελτιωμένη ἔκδοση τοῦ κειμένου ὑπὸ Σ. Ξανθουδίδου, *Συνθήκη μεταξὺ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργη*, Ἀθηνᾶ (1902), σελ. 330.

2. Πρβλ. Ἰ. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 242 - 243.

3. Ἐξ ἄλλου οἱ καθολικοὶ ἐπίσκοποι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, καὶ μετὰ τὴν κατὰ

κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων, καὶ παρὰ τὶς ἀνωμαλίες τῶν καιρῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι ὀρθόδοξο (βλ. παρακάτω). Τρίτον, τὸ ἀφιερωτήριον, ποῦ ἦταν καὶ ἐπίσημος τίτλος ἰδιοκτησίας, καταγράφεται σὲ ἓνα ὀρθόδοξο ἑλληνικὸ Εὐαγγέλιον, ποῦ ἦταν τὸ Εὐαγγέλιον μιᾶς ὀρθόδοξης μονῆς.

Ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος τῆς ἐνορίας τῶν Κριβιτζῶν (στ. 2 - 3) δὲν ἦταν ἐνοριακὸς ναὸς (μέσα ἢ κοντὰ στὴν πόλιν τῆς Μεθώνης), ἀλλὰ μοναστήριον. Στὸ ἴδιον κείμενον, παρακάτω, διαβάζουμε τὴ φράση: εἴ τις δὲ φοραθεῖ ἀνατρέψαι αὐτὸ ἐκ τῆν αὐτῆν μ ο ν ῆ ν (στ. 9 - 10). Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἡ μονὴ Κριβιτζῶν μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα κείμενα. Ἐπιτόπιες ἐρευνες μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐντοπίσω τὰ ἐρείπιά της.

Ἡ ἐνορία, ποῦ σήμερον συμπίπτει μὲ τὴ συνοικία μιᾶς πόλης, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὄρολογία τῶν Βυζαντινῶν δῆλωνε μιᾶ ὀλόκληρη περιφέρεια, ποῦ περιλάμβανε ἓνα ἢ καὶ περισσότερα χωριά. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐνορίας βρισκόταν συνήθως ἓνας πρωτοπαπᾶς, ποῦ εἶχε γύρω του καὶ ἄλλους ἀξιωματούχους. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση ἡ ἐνορία ἦταν μιᾶ ὑποδιαίρεση τῆς μητρόπολης ἢ τῆς ἐπισκοπῆς, στὴν ὁποία ὑπαγόταν¹. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια νομίζω ὅτι χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὁ ὅρος ἐνορία, καὶ ὄχι μὲ τὴ γενικότερη σημασία ἐνορία = χώρα, ὑπαιθρος, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν πόλιν, τὸ κάστρον. Στὴν ἐνορία τῶν Κριβιτζῶν ἀνῆκε καὶ ἡ ὁμώνυμη μονὴ τῆς Θεοτόκου.

Γιὰ τὴ φράση πάντων τῶν εἰσερχομένων εἰς αὐθεντίαν. . . (στ. 6 - 7) ἐγίνε ἤδη λόγος παραπάνω.

Ἡ λ. προβέντα (στ. 6), γνωστὴ σὲ βυζαντινὰ κείμενα καὶ μὲ τὸν τύπον προεβέντα ἢ προεβένδα, ἔχει τὴν καταγωγὴν τῆς στὴ λατινικὴ γλῶσσα. Proventa ἢ praebanda ἢ prevenda στὴ λατινικὴ μεσαιωνικὴ ὄρολογία σημαίνει ἀρχικὰ τὴν παροχὴν στρατιωτικοῦ σιτηρεσίου· ἀργότερα τὴν περιοδικὴ ἢ τακτικὴ παροχὴν τροφίμων, σὲ συνέχεια τὴν καθημερινὴ ἢ περιοδικὴ παροχὴν τροφίμων σὲ μιᾶ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα καί, τέλος, τὴν ἴδια τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ποῦ στὴ Δύση λέγεται καὶ ἐκκλησιαστικὸν beneficium ἢ canonica².

ληψὴ τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ἐξακολούθησαν νὰ ὑπάγονται ὑπὸ τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας, ὁ ὁποῖος καὶ τοὺς εἶχε παραχωρήσει «φίε» μέσα στὶς κτήσεις τοῦ Πριγκιπάτου (βλ. D. J a c o b y, *La féodalité en Grèce médiévale - Les Assises de Roumanie*. . ., Παρίσι 1971, σελ. 223 κέ. — Παρακάτω ὡς *Assises*).— Τέλος, σύμφωνα μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 178 Assise, ἡ δωρεὰ κτήσεων σὲ [καθολικὰ] ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα γίνεται μόνον ὑπὸ ὄρους: ὁ δωρητὴς παραχωρεῖ τὶς κτήσεις μόνον ἐνόσω ζεῖ ὁ ἴδιος. Γιὰ νὰ ἔχει μόνιμο χαρακτῆρα ἡ δωρεὰ, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἐγκριση τοῦ Πριγκιπά (βλ. D. J a c o b y, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, TM 2, 1967, σελ. 459 [=Var. Repr. ὅπ. π., ἀρ. VI] — παρακάτω ὡς *Archontes grecs*).

1. H él è n e A h r w e i l e r, *L'histoire et la géographie de la région de Smyrne*. . . TM 1 (1965), σελ. 55 - 56, 117, 126 κέ.

2. Βλ. D u C a n g e, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. — J. N i e r m e y e r, *Mediae latinitatis lexicon minus*, στὴ λ.

Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε, ὁ ὅρος ἀπαντᾶ καὶ σὲ βυζαντινὲς πηγές, καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τῆ Φραγκοκρατία. Δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμη ἀποτελέσει θέμα εἰδικῆς μελέτης.

Ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα πού μπόρεσα νὰ συγκεντρώσω:

Στὸ λεγόμενον «καταστατικὸ» τῆς Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ἔγγραφο πού συντάχθηκε γύρω στὰ 1060 - 1068, ὁ Ν. Βέης ἐπισημαίνει, ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφές πού τὸ συνοδεύουν, τὸ ἐπώνυμο *Πρεβεντινὸς* καὶ γράφει σχετικά: «Τὸ *Πρεβεντινὸς* πρέπει ν' ἀναχθῆ εἰς τὸ *προβέντα* (λατ. *praeventa*), τοῦθ' ὅπερ καὶ ὡς τοπωνύμιον ἀπαντᾶ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις»¹. Ἄν τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ (δηλωτικὸ τοῦ τόπου καταγωγῆς) προϋποθέτει πράγματι καὶ ἑλληνικὸ τοπωνύμιον *Προβέντα*, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος *προβέντα* ἢ *πρεβέντα* ἦταν γνωστὸς στὸ Βυζάντιο ἤδη τὸν ΙΑ' αἰ.

Ἡ ἀρχαιότερη χρῆσις τοῦ ὅρου ἀπαντᾶ σὲ χρυσοβούλλο τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, τοῦ ἔτους 1192². Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα συναντᾶμε τὸν ὅρο αὐτὸ στὸ ἔγγραφόν μας (1290/4).

Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Ἀγγέλου Δούκα (Ὁρσίνι) ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων, τοῦ ἔτους 1330, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λίγες μόνο φράσεις διέσωσε ὁ κάτοχός του Ἰ. Ρωμανός, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες φορολογικὲς ἀπαλλαγές ἀναφέρεται καὶ ἡ *προβέντα*: . . . *καπνολογίου, ὄρικοῦ, π ρ ο β έ ν τ α ς μετὰ τοῦ οἴνου δόσεως, σιταρχίας τοῦ κάστρου* κτλ.³

Σὲ ἔγγραφο ὑπὲρ τῆς μονῆς Λυκουσάδας (τοῦ ἔτους 1339 κατὰ τὸν Βέη ἢ τοῦ 1356 - 58 κατὰ τὸν Dölger) παρόμοια φράσις: . . . *ἀγγραφείας τε καὶ παραγραφείας, π ρ ε β έ ν δ α ς καὶ μιτάτου* κτλ.⁴

Σὲ ἀνέκδοτο τμῆμα γνωστοῦ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1359 ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς μονῆς Ζαβλαντίων, πάλι ἀνάμεσα σὲ φορολογικὲς ἀπαλλαγές, ἀναγράφεται: . . . *κομμερχίου, π ρ ε β έ ν δ α ς, χοιροδεκατείας* κτλ.

1. Ν. Βέη, *Ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης*. . ., ΒΝΙ 11 (1935), σελ. 187, σημ. 1. — Πρβλ. καὶ C. G a r u f i, *I capitoli della confraternita di Santa Maria di Naupactos*. . ., στὸ *Bolletino dell'Istituto Storico Italiano* 31 (1910), σελ. 73 - 97. — Πρβλ. καὶ P. M[arc] στὴν ΒΖ 22 (1913), σελ. 278 - 279.

2. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1610. — G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino*. Raccolti dal can. A. Sanguineti et publ. dal G. Bertolotto, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 28 (1898), App., Ρώμη 1902, σελ. 449 (. . . *προσεγγίσαντες τούτοις καὶ π ρ ε β έ ν τ α ν* . . . *ἐπιζητοῦντες, ἐπεπήδησαν αὐτοῖς ληστοικῶς* . . .).

3. Ἰ. Ρωμανοῦ, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Κέρκυρα 1895, σελ. 133. — Πρβλ. Α. Βρανούση, *Χρονικὰ Ἠπείρου*, σελ. 44.

4. N. Bees, *Fragments d'un chrysobulle du couvent de Lycousada (Thessalie)*, στὰ *Mélanges O. et M. Merlier*, ἸΑθ. 1957, τόμ. Γ', σελ. 486. — Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ F. Dölger, ΒΖ 51 (1958), σελ. 432 - 433.

Σε χρυσόβουλλο τοῦ Symeon Uroš (1361) ὑπὲρ τοῦ Τζάφα Ὁρσίνι (ἔγγραφο ποῦ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἀν καὶ κατὰ πόσο εἶναι παραχαραγμένο) οἱ ἴδιες φορολογικὲς ἀπαλλαγές: . . . ἀπό τε ἀγγαρείας, παραγγαρείας . . . π ρ ε β έ ν δ α ς κλπ. Οἱ τελευταῖοι ἐκδότες τοῦ ἐγγράφου παρατηροῦν ὅτι δὲν γνωρίζουν ἄλλη μνεία τοῦ ὄρου προβέντα¹. Ἐπισημάναμε ὅμως ἤδη ἀρκετές.

Τέλος, σὲ ἄγνωστο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ τοῦ ἔτους 1430, ποῦ πρόσφατα μελέτησε ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, ἀναγράφεται συχνά ἡ προβέντα, τὴν ὁποία κατέβαλλαν οἱ πάροικοι. Ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτοῦ τοῦ ὕλικου προκύπτει ὅτι τὸ ὕψος τῆς προβέντας ἔφτανε περίπου στὸ ὕψος τοῦ οἰκομοδίου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Τοπωνύμιο Προβέντα μνημονεύεται σὲ σιγίλλιδες γράμματα τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Ἰωάσαφ περὶ Μετεώρων τοῦ ἔτους 1401: . . . ἔστιν δὲ καὶ μύλωνας ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Π ρ ε β έ ν τ α ς . . .². Πρόκειται γιὰ τὸ θεσσαλικὸ χωριὸ Προβέντα, στὴν περιοχὴ τῆς Καλαμπάκας³.

Ἄλλ' ἂς ξαναγυρίσουμε στὴν Πελοπόννησο: Σὲ τουρκικὸ κατάστιχο τοῦ ἔτους 1480 ἀναγράφεται ἡ «provanda Ἁγίος Γεώργιος», ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ τουρκολόγος συνάδελφος Ἰ. Ἀλεξανδρόπουλος⁴.

Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῶν θεσμῶν τοῦ φραγκικοῦ Μορέως, ὁ Longnon καὶ ὁ Topping, ἐκδίδοντας, ἀπὸ ἰταλικά κυρίως ἀρχεῖα, ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴν ἔγγειο ἰδιοκτησίᾳ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν Φραγκοκρατία, παραθέτουν πέντε μνεῖες τῆς λ. provenda. Οἱ μνεῖες αὐτὲς προέρχονται ὅλες ἀπὸ ἓνα κατάστιχο λογαριασμῶν τῆς Châtellenie τῆς Κορίνθου, τοῦ ἔτους 1365. Οἱ ἐκδότες, σχολιάζοντας τὴ φράση «vino della provenda» σημειώνουν: «il s'agit probablement de ce qui restait dans le cellier avant la récolte. Provenda = provision»⁵.

Σὲ ἔγγραφα προερχόμενα ἀπὸ βενετοκρατούμενες ἢ φραγκοκρατούμενες χῶρες τοῦ Βυζαντίου ὁ ὄρος προβέντα ἀπαντᾷ συχνά, λ.χ. στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Ἀθήνα⁶.

Σὲ ἀνέκδοτη διαθήκη τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Μεθώνης (canonicus methonensis) τοῦ ἔτους 1348, διαβάζουμε ὅτι ἀνάμεσα σὲ μεγάλα ποσὰ ἢ εἰσοδήματα

1. A. Soloviev - V. Mošin, *Grčke povelje Srpskich vladara*, Βελιγράδι 1936, ἀρ. 32, στ. 67, καὶ σελ. 484.

2. Βέης, *Βυζαντίς*, τόμ. Β', σελ. 44.

3. L. Heuzey, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Παρίσι 1927, σελ. 123 - 124. — Ν. Βέης, *Θεσσαλικά Χρονικά* 7/8 (1959), σελ. 33.

4. Βλ. Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μεσσην. Σπουδῶν, Ἀθ. 1968, σελ. 405.

5. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe s.*, Παρίσι 1969, ἔγγρ. ὑπ' ἀριθ. IX, σελ. 160, σημ. 13 (παρακάτω ὡς *Régime des terres*).

6. Πρβλ. Ch. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la Principauté de Morée (1289 - 1300)*, Παρίσι 1967, λ.χ. ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 40, σελ. 52 - 53 (τοῦ 1292) (παρακάτω ὡς *Actes*).

πού ο επίσκοπος αυτός κληροδοτεί σε διάφορες εκκλησίες της Πελοποννήσου ή της Βενετίας, σε ευαγή ιδρύματα κλπ., αφήνει και έξακόσια υπέρπυρα για τους ανθρώπους του μιᾶς κατονομαζόμενης προβέντας. Ἡ διαθήκη επικυρώνεται από Βενετούς αξιωματούχους και εκτελεστές της όρίζονται πάλι Βενετοί. (Τὴν πληροφορία όφείλω στήν κυρία Χρύσα Μαλτέζου).

Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται πιά για εκκλησιαστικές κοινότητες, Θεσμό πού, όπως φαίνεται, είχε πολύ διαδοθεῖ στήν Πελοπόννησο και στή Στερεά Ἑλλάδα τὰ χρόνια αυτά.

Ἀπό τὰ έγγραφα μας δὲν έχουμε, δυστυχώς, αρκετά στοιχεία, για να προσδιορίσουμε τί ακριβώς ἦταν αὐτή ἡ προβέντα (συνέπιπτε με τὴν ἐνορία;), για τὴν όποία γίνεται λόγος, τί δικαιώματα και τί υποχρεώσεις εκπροσωποῦσε, ποιός ἦταν επικεφαλής (δικαιοῦχος ἢ διαχειριστής τῶν εἰσοδημάτων) τῆς προβέντας (ό επίσκοπος;), ποιά ἦταν ἡ δικαιοδοσία τῶν εἰσερχομένων εἰς τὴν αὐθεντίαν τῆς προβέντας κλπ.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, πάντως, ούτε ο επίσκοπος Μεθώνης, ούτε οί μάρτυρες πού προσυπογράφουν, ούτε ἡ μονή Κριβιτζῶν είχαν καμία σχέση με τόν καθολικό κληρο ἢ με ξένους αξιωματούχους. Ἦταν όρθόδοξοι, γι' αὐτό και τὸ αφιερωτήριο καταγράφεται ως τίτλος ιδιοκτησίας σε ἓνα όρθόδοξο Εὐαγγέλιο. Ἐξ ἄλλου και τὸ μικρὸ χωράφι πού χαρίζει ο Ἰωάννης Ὁρεινόπουλος, εἶναι ἀσήμαντο, σε σχέση με όσα θὰ μπορούσε να διαθέσει ἓνας πλούσιος λατίνος επίσκοπος τῆς Μεθώνης.

Για τόν εντοπισμό τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν και τὰ σωζόμενα σήμερα ἐρείπιά της θὰ γίνει λόγος παρακάτω.

Ἡ χρονολογία ,ςψϛθ' (6799) συμπίπτει πράγματι πρὸς τὴν ἀναγραφόμενη ἰνδικτιῶνα δ'. Δὲν ἀναγράφεται ο μήνας (τὸ θεώρησε ἴσως ἐπουσιῶδες στοιχείο ο γραφέας). Ἐπομένως τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6799 ἀντιστοιχεῖ με τὰ ἔτη ἀπὸ Χριστοῦ 1290/1 (ἀπὸ 1 Σεπτ. 1290 ἕως 31 Αὐγ. 1291).

Για τίς ὑπογραφές μιλήσαμε ἤδη. Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι οί δύο πρῶτοι μάρτυρες εἶναι βυζαντινοὶ αξιωματοῦχοι.

Γουδοουριάριος εἶναι, νομίζω, παραφθορά ἢ διαφορετικὸς τύπος τοῦ βυζαντινοῦ κου(ν)δουριάριος ἢ κονδουριάριος ἢ κονντουριάριος, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ κόντουρος ἢ κόνδουρος, λέξη πού σήμαινε ἄλογο με κοντὴ οὐρά, ἄλογο ἵππασίας με εἰδικὸ κούρεμα στήν οὐρά. Βυζαντινὰ κείμενα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι κοννδουριάριος εἶναι ο τοῖς δημοσίοις ἵπποις διὰ δημοσίαν χρείαν ἐποχούμενος, αὐτός δηλαδή πού μετακινεῖται με ἄλογα τοῦ δημοσίου για ὑποθέσεις τοῦ δημοσίου¹. Καὶ ἐπειδὴ ο λόγος για ἄλογα τοῦ δημοσίου, σημειῶνω ὅτι ο Κων-

1. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, στή λ. κούνδουρος - κούντουρος, κούνδουρος, κούνδουρον, κοννδουριάριος. — Γνωστὸς εἶναι ο τύπος κονδός - κοντός και τὰ παράγωγα κονδοχέρης, κονδάκιον κλπ. Ἡ μετάπτωση τοῦ

σταντίνος Πορφυρογέννητος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι (στὴν ἐποχὴ του τουλάχιστον) ἡ Πελοπόννησος εἰδικὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ παρέχει στὸ βυζαντινὸ στρατὸ διπλάσιο ἀριθμὸ ἀλόγων ἀπὸ ὅ,τι ἄλλες περιοχές. Ὁ κάθε μητροπολίτης τρία ἵππάρια, ὁ κάθε ἐπίσκοπος δύο, ἡ κάθε μονὴ δύο κ.ο.κ.¹. (Ἐπὶ φραγκοκρατίας ὅμως δὲν ἐπαρκοῦσαν πλέον τὰ ντόπια ἄλογα γιὰ τὶς πολλαπλὲς ἀνάγκες τῶν κατακτητῶν. Γι' αὐτὸ καὶ γινόταν, τουλάχιστον γύρω στὰ 1300, εἰσαγωγὴ ἀλόγων ἀπὸ τὴν Ἰταλία)².

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε ἂν ὁ *κουνδουριάριος* τοῦ 1290/1 ἔχει καμιά σχέση μὲ ὅσα παραδίδει ὁ Πορφυρογέννητος. Ἄλλωστε καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ καθήκοντα ἑνὸς *κουνδουριάριου* εἶναι πολὺ ἀόριστες καὶ σπάνιες. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδεικνυόταν ὅτι ὁ *κουνδουριάριος* δὲν ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένος σὲ μιὰ περιοχὴ, ἀλλὰ ἦταν, τὸ πιθανότερο, ἓνα εἶδος κρατικοῦ ταχυδρόμου ἢ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου, πού ταξίδευε ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, πάλι παραμένει τὸ γεγονός ὅτι κάποιος *κουνδουριάριος* βρισκόταν στὴ νοτιοδυτικὴ Μεσσηνία τὸ 1290/1, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἴσως μὲ κρατικούς ἀξιωματούχους καὶ ἀνώτερους κληρικούς τῆς περιοχῆς.

Κουράτωρ εἶναι γνωστὸς βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος, πού εἶχε συνήθως τὴ διαχείριση μιᾶς βασιλικῆς ἐπισκέψεως ἢ *κουρατωρείας*, δηλ. αὐτοκρατορικῶν κτημάτων, κυρίως τῆς ἐπαρχίας³.

Τὸν ὄρο αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν παράλληλα — ὅπως καὶ πολλοὺς ἄλλους ὄρους ἀξιωματούχων ἢ τιτλούχων — καὶ ἐκκλησιαστικοί, γιὰ νὰ δηλώσουν τὸν γενικὸ ἐπόπτη τῶν κτημάτων τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἑνὸς μεγάλου κτήματος, τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπιβλέπει ἀπὸ μακριὰ ὁ οἰκονόμος μιᾶς μονῆς⁴.

Ἄλλὰ καὶ ἐπὶ βενετοκρατίας ὁ ὄρος *curator* χρησιμοποιεῖται συχνά. Εἰδικότερα ξέρουμε πὼς σὲ κάθε περιφέρεια, ὅπου ὑπῆρχαν Ἕλληνες φορολογούμενοι, κάθε χρόνον διοριζόταν ἀνάμεσα στοὺς μονίμους κατοίκους μιᾶς περιο-

ἀρχικοῦ κ σὲ γ, ἡ μετάβαση δηλαδὴ ἀπὸ τὸ *κουνδουριάριος* στὸ *κουνδουριάριος* καὶ *γου(ν)-δουριάριος*, δὲν εἶναι κάτι πού ξενίζει. Πρβλ. *κάτης* καὶ *γάτης*, *καρδινάλης* καὶ *γαρδινάλης*, *καρυόφυλλον* - *γαρύφαλο*, *κυνέλη* - *γυψέλι* κ.π.ᾶ. Ἄς προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ *κονδούρα* ἐτυμολογοῦν οἱ εἰδικοί τὴ βενετσιάνικη *γόνδολα* (*condura* - *gondula* - *gondola*). Πρβλ. M. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna 1970, σελ. 106. — Βλ. καὶ *Reallexikon der Byzantinistik*, ἐκδ. P. Wirth, τεῦχος 5 (*Abendland und Byzanz*, Ἄμστερνταμ 1972, σελ. 435).

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, ἐκδ. Gu. Moravcsik - R. Jenkins, Βουδαπέστη 1949, κεφάλαιον 52, σελ. 256/257: *ἡ γενομένη ἀπαίτησις τῶν ἵππαρίων ἐν τῷ θέματι Πελοποννήσου*. . . Πρβλ. καὶ *Commentary*, Λονδίνο 1962, σελ. 204.

2. Perrat - Longnon, *Actes*, σελ. 18 καὶ ἀρ. 45, 77, 84, 98, 132.

3. N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe s.*, TM 6 (1976), σελ. 138, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Εἰδικότερα γιὰ τὶς δραστηριότητες τῶν *κουρατῶρων* στὴν ἐπαρχία βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ I. Ševčenko στὸ *Byzantion* 35 (1965), σελ. 568 κέ.

4. Βλ. σχετικὰ τὰ σχόλια τοῦ V. Laurent στὴ BZ 33 (1933), σελ. 353 καὶ σημ. 3.

χῆς, ἓνας ἀξιοσέβαστος Ἕλληνας ὡς *curator* ἢ ἀλλιῶς *veteranus*, μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ συγκεντρῶναι τὰ ποσὰ ποὺ ὄφειλαν νὰ καταβάλλουν οἱ συμπατριῶτες τοῦ στοὺς Βενετοῦς (λ.χ. τὸ *aerostichum*)¹.

Ἐπενθυμίζω ὅτι ἡ *Partitio Romaniae*, τὸ κείμενο ποὺ καθόριζε τὴ διανομὴ τῶν ἐδαφῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους κατακτητὲς τὸ 1204, ἀναφέρει βασιλικὲς ἐπισκέψεις καὶ *ζευγηλατεῖα*² στὸ ὄριον *Πατρῶν καὶ Μεθώνης*³.

Ἐχῶ τὴ γνώμη, ποὺ τὴν ἐκφράζω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅτι ὁ *κουράτωρ* τοῦ ἐγγράφου μας, ποὺ ἔτυχε νὰ βρισκεται στὴν ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης τὴ μέρα ποὺ συντασσόταν αὐτὸ τὸ ἀφισρωτήριο, ἀνήκει μᾶλλον στὴν κατηγορία τῶν κρατικῶν βυζαντινῶν ἀξιωματούχων, μαζὶ μὲ τὸν συνυπογράφοντα *κονδουριάριο*. Ἦταν ὅμως δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο γύρω στὰ 1200/1; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ ἀπαντήσουμε παρακάτω⁴, συνεξετάζοντας τὰ γεγο- κότερα ἱστορικὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἔγγραφα αὐτὰ τῆς μονῆς Κριβιτζῶν.

Β'

Τὸ δεῦτερο ἔγγραφο, τοῦ ἔτους 1327/8, δὲν ἀπαιτεῖ πολλὰ σχόλια. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικοὶ γλωσσικοὶ τύποι.

Στὸ στ. 2 - 3 ἡ Παντάνασσα γίνεται στὴ γενική: *τῆς Παντανάσσου*. Τέτοιοι τύποι εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ παλιά. Λ.χ. στὸν Κεκαυμένο: *τῆς Λαρίσου* (ἔκδ. Wassilievsky - Jernsted, Πετροῦπολις 1896, σελ. 73). Ὁ G. Litavrin, στὴν τελευταία ἔκδοση τοῦ κειμένου (*Sovety i rasskazy Kekavmena*, Μόσχα 1972, σελ. 266/7), διορθώνει τὴ γραφὴ *Λαρίσου* τοῦ χειρογράφου σὲ *Λαρίσσης*. Πρβλ. καὶ Ἐ. Κ ρ ι α ρ ᾱ, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, λ. θάλασσα.

1. D. J a c o b y, *Un aspect de fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe s.: le zoticum*, TM 1 (1965), σελ. 413 - 415 [=Var. Repr.: *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο 1975, ἀρ. IV. — Παρακάτω ὡς *Zoticum*].

2. Τὸν ὄρο *ζευγηλατεῖον* χρησιμοποίησε, πολὺ εὐστοχα, νομίζω, ὁ καθηγητὴς Δ. Ζ α - κ υ θ η ν ὀ ς, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ τὴ λέξη *villa* (*Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, ΕΕΒΣ 21, 1951, σελ. 126 καὶ σημ. 6).

3. Γιὰ τὴ σημασία καὶ ἔκταση τοῦ ὁρίου *Πατρῶν καὶ Μεθώνης* βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ καθηγ. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ὀ ὺ (ὄπ.π., ΕΕΒΣ 17, 1942, σελ. 41). — Πρβλ. καὶ τὴν τελευταία ἔκδοση τῆς *Partitio Romaniae* ὑπὸ Α. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, Studi Veneziani 7 (1965), σελ. 219 καὶ 260 - 261.

4. Βλ. παρακάτω, σελ. 45 κέ.

Ἡ λ. *ἀνασταμός* (στ. 3), ἀθησαύριστη στὰ λεξικά (Du Cange, Sophocles, Κριαρᾶ), ἔχει τὴν ἴδια προέλευση μὲ τὴ λ. *ἀνάστημα* ποὺ συναντᾶμε συχνὰ σὲ βυζαντινὰ ἔγγραφα (πρβλ. Ἔρας Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου — Α' Αὐτοκρατορικά*, Ἀθ. 1980, ἀρ. 26, στ. 5, ἔγγραφα παραρτήματος Α, στ. 3, 22, Β, στ. 28, Γ, στ. 4 καὶ 35). Πρβλ. καὶ ΜΜ, τόμ. Δ', σελ. 132: *χωράφιον ἀνασταθὲν εἰς ἀμπέλιον*.

Τὸ *ἡμιράδι* (στ. 5) εἶναι, βέβαια τὸ *μεράδι*, *μερίδιον*, *μερίς*, *μοῖρα*. Ἡ φράση *τὸ ἡμιράδι μου τὸ ἡμισυ* δὲν σημαίνει, νομίζω, τὸ μισὸ μερίδιό μου. Ὁ ἀφιερωτής, ὁ Παγάνος, εἶχε ἓνα περιβόλι μαζὶ μὲ τὸν Χρυσαλέτρη· ἄρα τοῦ ἀνῆκε τὸ μισό· αὐτὸ τὸ μισὸ εἶναι τὸ μερίδιό του, τὸ ὁποῖο ἀφιερώνει στὴ μονή. Γι' αὐτὸ τὸ ἀπέδωσα: τὸ μερίδιό μου, δηλ. τὸ ἡμισυ.

Ἡ λ. *περίορος* (στ. 10) σχετίζεται ἴσως μὲ κάποιον περιορισμὸ ποὺ θὰ εἶχε γίνεи κάποτε, καὶ μὲ τὰ σύνορα, τὰ ὄρια τοῦ κτήματος.

Ἡ χρονολογία *ζωλς'* (6836) συμπίπτει πράγματι μὲ τὴν ἀναγραφόμενη ἰνδικτιώνα *ια'*. Ὁ γραφέας ἔχει παραλείψει κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο, τὸ μήνα. Ἐπομένως τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6836 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὰ ἔτη 1327/8 (1 Σεπτ. 1327 ἕως 31 Αὐγ. 1328).

Μιὰ γενικὴ παρατήρηση: Ἄν καὶ τὸ πρῶτο ἔγγραφο χρησιμοποιεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὀρισμένες ἐκφράσεις ἀσυνήθιστες σὲ βυζαντινὸ ἔγγραφο, ὡστόσο ἡ γενικὴ δομὴ καὶ φρασεολογία τῶν δύο ἐγγράφων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ δευτέρου, εἶναι καθαρὰ βυζαντινές.

Η ΜΟΝΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΡΙΒΙΤΖΩΝ ἢ ΓΡΙΒΙΤΖΑΝΗΣ

Ἡ μονὴ Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν καὶ ὁ δμώνυμος οἰκισμὸς ἀπαντοῦν, σποραδικὰ βέβαια, ἀλλὰ χωρὶς διακοπὴ, ἀπὸ ἀρκετὰ παλιά.

Εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μονὴ ἰδρύθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1205. Μέσα στὴ φραγκοκρατούμενη ἢ λατινοκρατούμενη νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀνεγερθεῖ μιὰ νέα ὀρθόδοξη μονή.

Τὸ τοπωνύμιον καὶ ἡ μονὴ ἀπαντοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ τύπους ποὺ ποικίλλουν: *Κριβιτζά* (τὰ ἦ ἦ), ἀλλὰ καὶ *Κρίβιτζα* (ἦ), *μονὴ Κριβιτζῶν*, ἀλλὰ καὶ *Γριβιτζάνης* ἀργότερα, κ.ἄ.¹

Μιὰ πρώτη, πιθανὴ ἴσως, ἀλλὰ ὄχι ἀσφαλὴ μαρτυρία τοῦ οἰκισμοῦ Criviza ἀνιχνεύω ἀνάμεσα στὶς κτήσεις τοῦ Νικολάου Acciajuoli τῆς περιοχῆς Ἀνδρούσας (Drusiae), τὸ 1354. Στὶς κτήσεις αὐτὲς τοῦ Acciajuoli, ποὺ ἐκτείνονταν, ὅπως φαίνεται, πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν Ἀνδρούσα, ἀναφέρεται ἀνάμεσα στοὺς φεουδάρχες τῆς καὶ ὁ Stamatī Polonis in Crivida². Οἱ ἐκδότες

1. Ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἄλλοτε.

2. Longnon - Topping, *Régime des terres*, σελ. 94, στ. 27, ἔγγρ. IV.

δὲν ἔχουν ταυτίσει τὸ τοπωνύμιον καὶ δὲν εἶναι σίγουροι γιὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ τοπωνυμίου.

Σὲ βενετικὴ ἀπογραφὴ τῆς Μεθώνης τοῦ ἔτους 1689 ἀναγράφεται ἡ Γριβιτζὰ μὲ 14 μόνο κατοίκους (ἢ 14 νοικοκυριά;)¹.

Λεπτομερειακὴ καὶ συγκεκριμένη εἶναι ἡ μαρτυρία ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Grimani, τῶν χρόνων 1696 - 1700. Ἡ ἀπογραφὴ αὐτὴ εἶναι ἔγκυρη, γιὰτὶ οἱ πληροφορίες τῆς προέρχονται ἀπὸ ἔγγραφα ἀρχιερέων, μητροπολιτῶν, ἐπισκόπων, ἡγουμένων καὶ ἱερέων τῆς Πελοποννήσου, ποῦ κατέγραψαν ἀναλυτικὰ τὴν κτηματικὴν περιουσίαν τῶν ναῶν, μονῶν καὶ μετοχιῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ τὰ ἀποστείλουν στὸν τότε Γενικὸ Προβλεπτὴ τοῦ Μορέως Φραγκίσκο Grimani. Ἐκεῖ διαβάζουμε:

Nota di beni possesi dalli seguenti monasterij esistenti sotto la diocesi di C o r o n et prima monasterio intitolato la B[eata] V[irgine] C r i v i z z a n i. Possede vigne di zappade 30. Olivari piante 200. Terreni coltivati et inculti per para di bue numero 2².

Ὑπὸ τὴν ἐπισκοπὴν Κορώνης ἀναφέρονται δύο ἀκόμη μοναστήρια: Παναγίας τῆς Chrissochielaria (Χρυσοκελλαρίας) καὶ di San Zuanne³.

Τὴν ἐπόμενη μνεῖα τῆς μονῆς Θεοτόκου Γριβιτζάνης παρέχει σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Σ' τοῦ ἔτους 1744, ποῦ σώζεται στὸ πρωτότυπο⁴.

Μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀ επικυροῦται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία τοῦ πατρὸς τῆν Κορώνην ἐν Μεσσηνίᾳ μοναστηρίου τῆς Θεοτόκου, Γ ρ ι β ι τ ζ ά ν η ς ἐπικαλουμένης». Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου, ἡ μονὴ εἶχε περιπέσει σὲ παρακμὴ, εἶχε χάσει τοὺς τίτλους καὶ τὰ προνόμια τῆς, διατηροῦσε ὅμως ἀκόμη κτήσεις, ἀφιερώματα κινητὰ καὶ ἀκίνητα κλπ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα σημεῖωμα στὸ verso τοῦ ἐγγράφου: Σιγίλλιον, κατάστιχον καὶ ἀναφορὰ τῆς ἱεραῆς μονῆς Χρυσοκελλαρίας, ἐπαρχίας τοῦ ἀγίου Κορώνης, ἐν ᾧ καὶ τῶ [sic] κατάστιχον τῆς Παναγίας Γ ρ ι β ι τ ζ ά ν η ς⁵.

1. Σ. Λάμπρου, Ἀπογραφὴ τοῦ νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν τοῦ 1669, ΔΙΕΕ 2 (1885), σελ. 698 - 699.

2. Κ. Ντόκου, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας — Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας, ΒΝΙ 21 (1971/6), σελ. 123, ἀρ. 108 (φ. 165).

3. Ibidem.

4. Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1593 - 1798), ἐκδιδόμενα ἐκ παρισινῶν κωδίκων, Ἑλληνικά 3 (1930), ἀρ. 40.

5. Ζακυθηνοῦ, ὁπ.π., σελ. 149. — Ὁ Φ. Ἀποστολόπουλος ποῦ μελέτησε διεξοδικὰ ὅλα τὰ κείμενα τῶν κωδίκων Paris. Suppl. gr. 704 - 708, ἐξετάζοντας τὸ ἱστορικὸ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων (80 πρωτότυπα πατριαρχικὰ σιγίλλια καὶ 44 ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα), ἐπιβεβαίωσε παλαιότερες ἀπόψεις ὅτι ἡ συλλογὴ αὐτὴ καταρτίστηκε μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', ὁ ὁποῖος φιλοδοξοῦσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀπὸ ὅλα τὰ πατριαρχικὰ καὶ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς κτήσεις τους,

Σήμερα τὸ μοναστήρι εἶναι ἐντελῶς λησμονημένο. Σὲ καταλόγους μονῶν, ἀπογραφές πληθυσμῶν, ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά κλπ. δὲν ἀναγράφεται μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτσάνης, οὔτε καν ὡς διαλυμένη¹.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μεσσηνίας Κύριος Χρυσόστομος Θέμελης, γνωστὸς ἐρευνητὴς καὶ συγγραφέας, στὸν ὁποῖο ἀπευθύνθηκα, προσφέρθηκε μὲ πολλή προθυμία νὰ μὲ ἐξυπηρετήσῃ (καὶ τὸν παρακαλῶ νὰ δεχθεῖ καὶ ἀπὸ τῆ θέσῃ τούτῃ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες), ἀλλὰ τὸ μοναστήρι δὲν ἐντοπίστηκε.

Στὴν ὑπάρχουσα γενικὴ ἢ εἰδικὴ βιβλιογραφία, σὲ τοπικὲς ἱστορίες κλπ. δὲν βρέθηκε τίποτα τὸ ἰδιαίτερα διαφωτιστικόν.

Ἄρχισα ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῶν τοπωνυμίων. Ὁ Vasmer² ἀναγράφει στὴν ἴδια περιοχὴ δύο τοπωνύμια *Κριβίτσα* καὶ *Γριβιτσά*, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ἀκριβῶς τὴ θέσῃ τους. Τὰ διαχωρίζει μάλιστα, ἀποδίδοντας τὸ καθένα σὲ διαφορετικὴ ἐτυμολογικὴ προέλευση (*Kriva* καὶ *Griwa*). Ἄλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ γλῶσσα μας τὸ σύμπλεγμα *gri* - μπορεῖ νὰ προφερθεῖ (καὶ πολὺ περισσότερο νὰ γραφεῖ) καὶ *gri* - καὶ *gri* -³.

Στὴν εἰδικὴ ἐργασία τοῦ καθηγ. Δ. Γεωργακᾶ, γιὰ τὰ τοπωνύμια τῆς Μεσσηνίας, ἀναγράφονται δύο τοπωνύμια, *Κριβίτσα* καὶ *Γριβιτσά*, ὁ συγγραφέας ὅμως παραπέμπει στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ ἀντίστοιχου χάρτη (ἀρ. 68), ὅπου σήμερα τὸ χωριὸ Εὐαγγελισμός⁴.

Φυσικά, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ὑπάρχουν καὶ δύο ὁμώνυμοι οἰκισμοὶ στὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μετατόπιση οἰκισμῶν κάποτε γιὰ διάφορες αἰτίες, ὅποτε καὶ ὁ παλιός, ὁ ἐγκαταλελειμμένος, καὶ ὁ νέος, παρουσιάζονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα.

Ἐκινώντας γιὰ μιὰ ἐπιτόπια ἐρευνα στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο, μὲ βάση τὸ ἀφιερωτήριο τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης, ἄρχισα ν' ἀναζητῶ τὴ μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτζάνης στὴν πόλῃ καὶ στὰ περὶχωρα τῆς Μεθώνης.

κλπ. Τὸ σημεῖωμα στὸ verso τοῦ ἐγγράφου τοῦ 1744 σημαίνει ὅτι μαζί μὲ τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ὑπὲρ τῆς μονῆς Κριβιτζῶν εἶχαν σταλεῖ καὶ ἄλλα ἐγγράφα σχετικὰ μὲ τὴν Παναγία τῆς Χρυσοκελλαρέα (κατάστιχο καὶ ἀναφορὰ αὐτῆς τῆς μονῆς) καὶ ἓνα κατάστιχο τῆς μονῆς Γριβιτζάνης. Τὰ ἐγγράφα αὐτὰ δυστυχῶς δὲν διασώθηκαν (πρβλ. P h. A p o s t o l o - p o u l o s, 44 documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe s., Ἑλληνικά 27, 1974, σελ. 79 - 123 καὶ 304 - 353).

1. Μοναδικὴ ἐξάιρεση ἀποτελεῖ, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Σ. Κοκκίνῃ (*Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθ. 1976), ὅπου σημειώνεται (σελ. 123) ἀνάμεσα στὰ διαλυμένα μοναστήρια τῆς Μητρόπολης Μεσσηνίας καὶ ἡ μονὴ Θεοτόκου ἢ Παναγίας Κριβιτσάνης «κοντὰ στὸ χωριὸ Χωματερὸ Κορώνης», χωρὶς ἄλλα σχόλια.

2. M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σελ. 162 (Γριβιτσά), σελ. 163 (Κριβίτσα).

3. Πρβλ. Γλαρέντζα - Κλαρέντζα κλπ., ἀλλὰ καὶ Εὐριπος - Γρίπος - Χρίπος.

4. D. G e o r g a c a s — W. M c D o n a l d, *Place names of Southwest Peloponnesus*, Πελοποννησιακά 6 (1963 - 8), ἀρ. 1752 (Γριβιτσά), ἀρ. 3687 (Κριβίτσα).

“Όπου κι αν ρώτησα όμως, κανείς δεν ήξερε, ούτε είχε ακούσει τέτοιο μοναστήρι.

Στή Μεθώνη μου υπέδειξαν και προχώρησα νοτιοανατολικότερα, στο χωριό *Ευαγγελισμός*, που άλλοτε λεγόταν *Γριβίτσα* (ή) ή *Γριβιτσά* (τά). Πρόκειται όμως για χωριό σχετικά νέο. Ή πιό παλιά εκκλησία του (Ευαγγελισμός) ανήκει μόλις στον περασμένο αιώνα. Μόνιμοι κάτοικοί του, που έδειχναν καλά πληροφορημένοι, με βεβαίωσαν ότι δεν ήξεραν να υπήρχε ποτέ μοναστήρι εκεί κοντά, ούτε καν έρείπια παλαιάς εκκλησίας ή κάτι άλλο σχετικό. Προχώρησα ακόμη ανατολικότερα, προς την περιοχή της Κορώνης. Έχοντας υπόψη ότι στο πατριαρχικό σιγίλλιο του 1744, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω¹, πρόσθετο σημείωμα στο verso του εγγράφου συναναφέρει τη μονή Γριβιτζάνης μαζί με τη μονή Χρυσοκελλαρέας, κατευθυνόμενοι προς το δεύτερο αυτό μοναστήρι, το οποίο σώζεται και λειτουργεί, με την έλπίδα ότι απ’ κει θα έβρισκα κάποια νέα άφετηρία στις αναζητήσεις μου. Προχωρώντας, έφτασα στο χωριό Χαροκοπιό, όπου κάποιες άοριστες πληροφορίες για παλιό μοναστήρι μ’ έκαναν ν’ αλλάξω πορεία και αντί να κατευθυνθώ προς τη Χρυσοκελλαριά, να προχωρήσω προς το χωριό Χωματερό. Έδω, πράγματι, ήξεραν να μου δώσουν συγκεκριμένες πληροφορίες: *Γριβιτσανή* λένε το μοναστήρι τους, που σώζεται ακόμη έρειπωμένο, σε μικρή απόσταση από το χωριό τους. Το έλεγαν όμως, καθώς μου είπαν, και στον *Αι-Θόδωρο*. Το όνομα «Παντάνασσα» δεν το είχαν ακούσει. Το μοναστήρι έχει διαλυθεί (πριν από πενήντα χρόνια βρέθηκε σκοτωμένος ο τελευταίος καλόγερος που είχε απομείνει). Πηγαίνουν εκεί και λειτουργούν μια φορά το χρόνο, στις 24 Σεπτεμβρίου, που είναι της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας.

‘Ο παπάς και δυο-τρεις άλλοι με οδήγησαν από το χωριό Χωματερό στο μοναστήρι. Είναι σε μια απόμερη ρεματιά, κρυμμένο μέσα στα δέντρα.

‘Ο περίβολος και τα κελιά έχουν καταρρεύσει. Σώζεται στη μέση το καθολικό της μονής, μικρών σχετικά διαστάσεων. Δύο κυλινδρικοί θόλοι, ένας κατά μήκος κι ένας άλλος μικρότερος κατά πλάτος, έχουν στη διασταύρωσή τους έναν υπερωψωμένο τρούλλο με παράθυρα στη στεφάνη του. Στο έσωτερικό, κάτω από τον τρούλλο, προς τη δυτική πλευρά, δύο κίονες. ‘Ο ένας, από άσπρη μονοκόμματη πέτρα (ύψους 2.50 μ. περίπου και πάχους 0.25) με τετράπλευρο κιονόκρανο (πλάκα πάχους 10 ή 15 εκατ. με κάποια γλυπτή διακόσμηση), διατηρείται, φαίνεται, από την αρχική κατασκευή του ναού. ‘Ο άλλος (άριστερά στον εισερχόμενο) είχε κάποτε καταστραφεί, καθώς φαίνεται, και στη θέση του είναι τώρα ένας στύλος χτιστός και σοβατισμένος, πάχους 30 - 40 εκ. περίπου. Παράλληλα προς την κατά μήκος υπερωψωμένη κυλινδρική καμάρα, τα δύο πλάγια κλίτη (πλάτους 1.50 ή 2 μ.) στεγάζονται επίσης με κυλινδρική

1. Βλ. παραπάνω, σελ. 38.

καμάρα. Στή βόρεια πλευρά έχει προσαρτηθεῖ — σὲ πολὺ νεότερα χρόνια — μικρὸ χαμηλὸ ἐκκλησάκι. Ὁ ναὸς ἔχει μία καὶ μόνη εἴσοδο, χαμηλή, στή δυτικὴ πλευρά.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοποιία ὄχι ιδιαίτερα φροντισμένη. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶχε ἐξωτερικὰ κάποια κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση. Πάνω ἀπὸ τὸ παραθυράκι τοῦ ἱεροῦ μιὰ τοξωτὴ γραμμὴ ἀπὸ κεραμίδια σχηματίζει ὀδοντωτὸ κόσμημα. Παρόμοιος διάκοσμος ὑπῆρχε, πιθανότατα, καὶ στὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἴσως καὶ στοὺς τοίχους τῶν κατὰ μῆκος πλευρῶν. Ὅλα ὅμως ἔχουν ὑποσταεῖ ἐπανειλημμένες ἐπισκευές καὶ εἶναι, ἀπὸ πολὺ παλιά, σκεπασμένα μὲ σοβάδες καὶ ἀσβεστώματα. Ἐξωτερικὰ, φαίνεται ὅτι ὅλο τὸ κτίσμα ἦταν ἐξ ἀρχῆς ταπεινὸ καὶ μᾶλλον φτωχικόν.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶναι κατάγραφο. Ἐχουν πέσει ὅμως τὰ κονιάματα σὲ μεγάλη ἔκταση, μεγάλες ἐπιφάνειες ἔχουν ἀσβεστωθεῖ κατὰ καιροῦς, κι ἔτσι λίγες τοιχογραφίες διατηροῦνται. Ἀλλὰ χρειάζονται καθαρισμὸ καὶ συντήρηση γιὰ νὰ φανοῦν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς φθορές καὶ τὰ ἄλλα κατάλοιπα τῆς πολυκαιρίας, ὅλα δείχνουν ὅτι πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ τοιχογραφίες τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων ἢ τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν.

Πάνω ἀπὸ τὸ πορτάκι τῆς εἰσόδου θὰ ὑπῆρχε ἴσως ὑπέρθυρη κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ εἶχαν καταπέσει τὰ ἀρχικὰ κονιάματα καὶ ἔχουν προστεθεῖ, ἀπὸ παλιά, μεταγενέστερα σοβατίσματα. Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή ὅμως τράβηξε τὴν προσοχή μου: Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐνὸς μικροῦ στενοῦ παραθυριοῦ, ἂν καὶ ἔχουν προστεθεῖ πολλὰ νεότερα σοβατίσματα, ἔχουν ἀπομείνει καὶ γράμματα μιᾶς παλιᾶς ἐπιγραφῆς, σύγχρονης ἴσως μὲ τὴν ἀρχικὴ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ. Ὁ ζωγράφος ἔγραψε ἐδῶ τὰ ὀνόματα τῶν κτιτόρων ἢ δωρητῶν, γιὰ νὰ τὰ μνημονεύει ὁ ἱερέας στὴν πρόθεση. Διακρίνω τὸ *Μνήσθητι Κύριε*. . . (ἢ *μνησθεῖς Κύριος ὁ Θεός*. . .), πρὸ πέρα *Ἰωάννου, [Ἀθ]ανασίου*. . ., ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ, ἀπὸ κάτω καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν. . . Τὰ γράμματα δὲν εἶναι κεφαλαῖα, ἀλλὰ μὲ μικρογράμματη γραφή, ὅπως θὰ ἔγραφε κι ἓνας ἔμπειρος κωδικογράφος, μὲ τὶς συνηθισμένες συντμήσεις κλπ. Ἡ γραφή αὐτὴ θὰ μποροῦσε ν' ἀνήκει καὶ στὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰώνα.

Στὸ πενιχρὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τέσσερις εἰκόνες, δύο ἀριστερὰ καὶ δύο δεξιὰ τῆς ὠραίας πύλης, ὅλες νεότερες. Δεξιὰ ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Πρόδρομος. Ἀριστερὰ ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα καὶ δίπλα ἡ Παναγία ἢ Μυρτιδιώτισσα. Στὴ θέση αὐτὴ (ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου) τοποθετοῦν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἐκείνου ἢ τῆς ἁγίας ἢ τῆς ἑορτῆς, στὸ ὄνομα τῶν ὁποίων εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Σὲ εἰδικὸ προσκυνητάρι νεότερη εἰκόνα τῶν ἁγίων Θεοδώρων. Σὲ ἄλλο προσκυνητάρι εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας, στὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἀφιερωμένο τὸ μικρὸ παρεκκλήσι. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ πηγαίνουν καὶ νὰ λειτουργοῦν στὸ μοναστήρι.

μιὰ φορά τὸ χρόνο, στὶς 24 Σεπτεμβρίου, πού εἶναι τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας. Εἶναι ὅμως γνωστό, ὅτι ἡ διάδοση τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἐορτῆς τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας τῶν Κυθήρων δὲν εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰώνα¹. Ἐπομένως, τὸ παλιὸ αὐτὸ μοναστήρι (μονὴ τῆς Θεοτόκου), ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του ὡς τὸ 1744 τουλάχιστον (σιγίλλιο τοῦ πατριάρχη Νεοφύτου Σ') ἐξακολουθοῦσε νὰ τιμᾶται στὸ ὄνομα μιᾶς Παναγίας μεῖς ἄλλη προσω- μιά καὶ νὰ πανηγυρίζει τὴν ἡμέρα κάποιας ἄλλης θεομητορικῆς ἐορτῆς (Κοίμησις, Γενέσιον, Εἰσόδια κλπ.). Ἡ ἐπίκληση τῆς Παναγίας τῆς Παντανάσσου στὸ δευτέρου ἀφιερωτήριον τοῦ 1327/8, ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι ἡ μονὴ αὐτὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν λεγόταν, ὅπως καὶ ἡ γνωστὴ τοῦ Μυστρᾶ, Παν- τάνασσα. Σήμερα τὴ λένε ἀπλῶς Παναγία καὶ Γριβιτσανή. Ἴσως τὸ μεταγε- νέστερα προσαρτημένο παρεκκλήσι ἦταν ἀφιερωμένο στοὺς ἁγίους Θεοδώρους, καὶ γι' αὐτὸ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ νομισθεῖ ὅτι καὶ τὸ μοναστήρι ἦταν τῶν ἁγίων Θεοδώρων², ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι πανηγυρίζει στὶς 24 Σεπτεμβρίου. Ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι ἴσως προέρχεται ἡ νεότερη εἰκόνα τῶν ἁγίων Θεοδώρων πού βρί- σκεται σὲ ξεχωριστὸ προσκυνητᾶρι. Τέλος, σύμφωνα με τὴ ζωντανὴ ἀκόμη παράδοση, Γριβιτσανὴ λεγόταν ἄλλοτε ὀλόκληρη ἡ γύρω περιοχὴ, πού περι- λαμβάνει τὰ χωριά Χωματερό, Λογγά, Βουνάρια κλπ.

Ἡ ἐρειπωμένη σήμερα μονὴ Κριβιτζῶν ἢ Γριβιτζάνης, τὸ καθολικὸ της μετὴν κάπως ἰδιόμορφη ἀρχιτεκτονικὴ του, καὶ προπάντων οἱ παλιές τοιχο- γραφίες του, ἴσως νὰ προσελκύσουν κάποτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν καὶ νὰ προκύψουν ἔτσι περισσότερα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν ἱστορία της. Δὲν ἀποκλεί- εται ἐπίσης νὰ ἔρθουν στὸ φῶς καὶ ἄλλες μνεῖες τῆς μονῆς, ἀναφερόμενες στὴ μακραίωνη ἱστορία της. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὰ δύο ἀφιερωτήρια πού παρου- σιάσαμε ἐδῶ, δείχνουν ὅτι τὸ μοναστήρι γνώρισε κάποια ἀκμὴ τὸν ΙΓ' καὶ τὸν ΙΔ' αἰ., καὶ ὅτι πιθανότατα εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1205.

1. Βλ. A. Chappet, *La Vierge Myrtydiotissa à Cerigo et son office*, EO 15 (1912), σελ. 138 - 145.

2. Ὁ Longnon καὶ ὁ Topping, στὴν προσπάθειά τους νὰ ταυτίσουν τὴν Kosmina τῶν ἐγγράφων τους, πού, κατὰ μία πληροφορία, βρισκόταν κοντὰ στὰ Βουνάρια, κατ' ἄλλη κοντὰ στὸ Πεταλίδι, ὅπωςδήποτε ὅμως κοντὰ στὰ σύνορα πού χώριζαν τὴς βενετικῆς κτήσεις τῆς Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Μεσσηνία, ἐπισκέφθηκαν τὸν "Ἅγιο-Θεόδωρο [sic], ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν, γνωστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ὡς *Μονὴ τῆς Κριβιτσανῆς* (*Régime des terres*, App. II, σελ. 251 - 252). Δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ παλιὰ βυζαντινὴ μονή, ἀλλά, ἀγνοώντας ὅλο τὸ ἱστορικὸ της (καὶ κυρίως ὅτι ὡς τὸ 1744 τουλάχισ- τον ὀνομαζόταν *μονὴ Θεοτόκου τῆς Γριβιτζάνης*), ὑποθέτουν ὅτι τὸ μνημεῖο μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ με κάποιον "Ἅγιο Θεόδωρο πού τὸ 1357 ἀνῆκε στὸ φέουδο τῆς Kosmina (ἔγγρ. VII, σελ. 139, στ. 12).

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Λίγα λόγια για τὰ ἱστορικά πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἔγγραφα μας. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν περιοχὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου τὴν παίρνουν στὰ χέρια τους τὸ 1204 - 1205 οἱ Φράγκοι, ὁ Guillaume de Champlitte καὶ ὁ Geoffroi de Villehardouin καὶ οἱ σύντροφοί τους στὴν ἐπιχείρηση¹.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1207 ἡ περιοχὴ Μεθώνης καὶ Κορώνης περιέρχεται στοὺς Βενετούς. Ἡ νέα αὐτὴ κατάσταση ἐπισημοποιεῖται τὸ 1209 μὲ τὴ συνθήκη τῆς Sapienza ἀνάμεσα στοὺς Βενετούς καὶ τὸν Βιλλεαρδουίνο². Ὁ τελευταῖος ἀποσύρεται βορειότερα, πρὸς τὴν Ἀχαΐα. Διατηρεῖ ἀκόμη ὅμως, αὐτὸς ἢ οἱ σύντροφοί του, κτήσεις στὴ νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο³. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἴσως ἔχει κάποια σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ὀρισμένων προβλημάτων ποὺ θέτουν τὰ ἔγγραφα μας⁴.

Εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ πὼς ἀπὸ τὸ 1205, ὅποτε ἔχει ἤδη διαλυθεῖ ἡ κεντρικὴ κρατικὴ ἐξουσία τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους, τὰ κτήματα τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἀνῆκαν στὸν αὐτοκράτορα ἢ στὸ βυζαντινὸ δημόσιο, οἱ λεγόμενες βασιλικὲς ἐπισκέψεις ἢ κοινοταωρεῖες κλπ., καθὼς καὶ μεγάλες ἐκτάσεις ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα τῆς βασιλεύουσας, μοιράστηκαν ἀνάμεσα στοὺς κατακτητὲς⁵.

Ἡ κτηματικὴ περιουσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τὴν ἀνεβάζει, ἴσως μὲ κάποια τάση ὑπερβολῆς, στὸ ἕνα τρίτο τῶν γαιῶν τῆς Πελοποννήσου⁶, πέρασε κι αὐτὴ στὰ χέρια τῶν καθολικῶν ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἢ ἀνώτεροι

1. Βλ. τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ A. Bon, *La Morée franque*, Παρίσι 1969, κυρίως σελ. 51 κέ. (παρακάτω ὡς *Morée*).— Γιὰ τοὺς κατακτητὲς βλ. J. Longnon, *Les compagnons de Villehardouin*, Γενεύη 1978.

2. S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νεάπολη 1966, σελ. 28 κέ. — F. Thiriet, *La Romanie vénéitienne au Moyen âge...*, Παρίσι 1959, σελ. 86 - 87. Τὰ ὅρια τῶν ἐδαφῶν ποὺ θὰ κατεῖχαν οἱ Βενετοὶ καθορίζονται μὲ ἀκριβεία (Tafel - Thomas, *Urkunden*, τόμ. Β', σελ. 97, 98, 99). Ὑποστηρίχτηκε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ξεχωριστὲς «νησίδες» (enclaves) καὶ ὄχι γιὰ συνεχῆς ἔδαφος (Bon, *Morée*, σελ. 442 - 443 καὶ Jacoby, *Assises*, σελ. 223).

3. Jacoby, *Archontes grecs*, σελ. 438 - 439 καὶ σημ. 93.

4. Βλ. παρακάτω, σελ. 45 κέ. — Πρβλ. καὶ P. Topping, *A Frankish Estate near the bay of Navarino*, Var. Repr. Λονδίνο 1977, ἀρ. VI (ΙΔ' αἰ.).

5. Δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ τὸ μεγάλο πρόβλημα ποὺ θέτει ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ βυζαντινῶν προνοιῶν στὴν Πελοπόννησο καὶ σὲ ποιοὺς ἀνῆκαν τὰ κτήματα αὐτὰ μετὰ τὴν κατάκτηση. Πρβλ. παραπάνω, σελ. 17, σημ. 1.

6. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἄθ. 1940, στ. 2632 - 2633.

κληρικοί ἀρνήθηκαν νὰ ὑποταχτοῦν στὸν Πάπα¹. Ὡστόσο, τὰ περισσότερα τοπικὰ μοναστήρια τῆς Πελοποννήσου παρέμειναν ἑλληνικά, δηλαδὴ ὀρθόδοξα².

Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, πὼς ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἐξαικολούθησαν νὰ ὑπάρχουν σὲ πολλές λατινοκρατούμενες περιοχές, ἔστω κι ἂν οἱ μαρτυρίες γι' αὐτοὺς καὶ γιὰ τὶς δραστηριότητές τους εἶναι μᾶλλον σπάνιες καὶ σποραδικές. Στὴν Κρήτη ὑπῆρχαν μόνο πρωτοπαπάδες, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ὑποψήφιοι ἱερεῖς ἀνέβαιναν ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Πελοπόννησο νὰ βροῦν ἀρχιερεῖς νὰ τοὺς χειροτονήσει.

Γενικότερα, ἡ κατάκτηση ποὺ ἄρχισε τὸ 1205, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1248 μὲ τὴν πτώση τῆς Μονεμβασίας — δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς — δὲν εἶχε ἰδιαίτερα βίαιο χαρακτήρα. Γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐδραιωθοῦν στὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν καταλάβει καὶ νὰ προχωρήσουν παραπέρα, οἱ νέοι κυρίαρχοι συμβιβάστηκαν κυρίως μὲ τοὺς μεγάλους ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου, στοὺς ὁποίους παραχώρησαν, ἐκτὸς ἀπὸ εἰσοδήματα ἢ κτήσεις, καὶ εἰδικὰ προνόμια³. Ἴσως δὲν εἶναι ὑπερβολὴ αὐτὸ ποὺ παραδίδει τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἡλίδας καὶ τῆς Ἀρκαδίας:

ὅτι ὅλα τὰ ἀρχοντόπουλα, ὅποῦ εἶχασιν προνοίεσ
νὰ ἔχουσιν ὁ κατὰ εἶς, πρὸς τὴν οὐσίαν ὅποῦ εἶχεν
τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατείαν, τόσον νὰ τοῦ ἐνεμεῖνη
καὶ τ' ἄλλο τὸ περισσότερον νὰ μερίσουν οἱ Φράγκοι
καὶ οἱ χωριάτες τῶν χωριῶν νὰ στέκουν ὡσὰν τοὺς ἡῶραν⁴.

Τὸ ἴδιο ἴσως ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς φορολογικὲς ἀπαλλαγές ποὺ δόθηκαν ἀργότερα στὴ Μονεμβασία⁵, στοὺς Μηλιγγοὺς τοῦ Ταύγετου⁶ κ.ἄ.

Μιλώντας γιὰ τὰ ἱστορικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα ἐντάσσονται τὰ ἔγγραφα μας, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε, ἔστω καὶ πολὺ σύντομα, τί γινόταν τὰ χρόνια αὐτὰ στὸ Μυστρά. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, δηλαδὴ τοῦ ἀγίου Δημητρίου, φέρει τὴ χρονολογία 1291/2⁷. Ὅπως πιστεύεται, πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν παλιότερο ναὸ τοῦ Μυστρά⁸. Ἐπομένως, τὴν ἐποχὴ

1. J a c o b y, *Archontes grecs*, σελ. 427.

2. Ibidem. — Τουλάχιστον ὡς τὸ 1479 ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ *jus patronatus* στὶς ἐκκλησίες καὶ στὶς κτήσεις τους. Πρὸβλ. J a c o b y, *Zonaticum*, σελ. 180.

3. J a c o b y, *Archontes grecs*, σελ. 446 κέ.

4. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 1641 - 1648.

5. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 1636 - 1643.

6. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 3014 - 3031.

7. Μ. Μ α ν ο ὄ σ α κ α, Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἀγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρά, ΔΧΑΕ 1 (1959), σελ. 72 - 79.

8. D. Z a k y t h i n o s, *Le despotat grec de Morée*, τόμ. Β', Ἀθ. 1953 [=Var. Repr. Λονδίνο 1975, édition revue et augmentée par Chryssa Maltezoṷ, σελ. 399. — Περὶκάτω ὡς *Despotat*].

πού στη Μεσσηνία ή μονή Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (πού ἀσφαλῶς εἶχε ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1205) ἀποκτᾶ νέες κτήσεις, ἔστω καὶ ἀσήμυντες (1290/1), τότε μόλις ἄρχιζε νὰ ἀναδεικνύεται ὡς πολιτιστικὸ κέντρο καὶ ὁ Μυστράς¹.

Ἄν οἱ δύο πρῶτοι μάρτυρες πού ὑπογράφουν τὸ ἀφιερωτήριον τοῦ 1290/1 εἶναι πράγματι βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι — ἓνας κουνδουριάρης καὶ ἓνας κουράτωρ — θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ, ἂν, μὲ τὴ νέα κατάσταση τῆς ξένης κυριαρχίας στὸ Μοριά, ἦταν δυνατὸ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι νὰ βρίσκονται, ἔστω καὶ περαστικοί, στὴ Μεσσηνία, τὸ 1290/1.

Μιὰ πρώτη σοβαρὴ μαρτυρία γιὰ τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν Πελοπόννησο καὶ εἰδικότερα στὴ Μεσσηνία, μᾶς τὴν παρέχει ἡ γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*. Σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτό, ὑπῆρχαν στὴ Μεσσηνία (πρὶν ἀπὸ τὸ 1297) *casaux qui souloit rendre treuage aux Grex de Misitra et de Gardichy*², δηλ. χωριά πού εἶχαν τὴ συνήθεια³ (τὴν παράδοση;) νὰ καταβάλλουν κάποιους «φεουδαρχικοὺς» φόρους (*treuage*⁴) στοὺς Ἕλληνας τοῦ Μυστρά καὶ τοῦ Γαρδικιοῦ. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι θεωροῦσαν «κυρίου» τοὺς Ἕλληνας. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε ἀπὸ πότε κρατοῦσε αὐτὴ ἡ «συνήθεια», πού φανερώνει ἀναγνώριση τῆς βυζαντινῆς ἐπικυριαρχίας σ' αὐτὰ τὰ χωριά τῆς Μεσσηνίας.

Γιὰ νὰ τεθεῖ τέρμα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀνησυχοῦσε τοὺς Φράγκους, καὶ γιὰ νὰ ἰσχυροποιηθεῖ τὸ φραγκικὸ στοιχεῖο στὴν περιοχὴ, τὸ 1297 ἡ πριγκιπέσσα Ἰζαμπὼ de Villehardouin διέταξε νὰ χτιστεῖ τὸ κάστρο τοῦ Chastelneuf στὴν κοιλάδα τοῦ Παμίσου, στὰ βόρεια τῆς Μεσσηνίας.

Τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* μᾶς πληροφορεῖ καὶ πάλι, ὅτι, ὅταν χτίστηκε τὸ Chastelneuf, lequel chastel enclost tous les casaux de la en aval vers l'Arcadie et le port de Junch (στὸ ὁποῖο κάστρο περιῆλθαν ὅλα τὰ χωριά πού ἀκολουθοῦν τὴ ροὴ τοῦ Παμίσου, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κυπαρισσίας ὡς τὸν κόλπο τοῦ Ναβαρίνου — περιοχὴ πού συνέπιπτε ἐν μέρει τουλάχιστον πρὸς τὸ παλιὸ ὄριον *Μεθώνης καὶ Πατρῶν* τῆς *Partitio Romaniae*, καὶ περιελάμβανε ἕως καὶ κτήσεις πού εἶχαν κρατήσει οἱ Φράγκοι μέσα στὸ βενετικὸ ἔδαφος τῆς Μεθώνης, si fu ordené par general conseil des barons et des gentilz hommes et fievés qui tenoient leurs terres en la Chastellanie, ycelles qui

1. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Μυστρά ἀπὸ τὸ 1262 κέ. βλ. Zakythinos, *Despotat*, Α' σελ. 16 κέ.

2. Πρβλ. D. Jacoby, *Un régime de coseigneurie gréco-franque en Morée — Les «casaux de parçon»*, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École fr. de Rome 75(1963), σελ. 115 - 116 [=Var. Repr., ἀρ. VIII. — Παρακάτω ὡς *Coseigneurie*].

3. Δὲν ξέρω μήπως κάτω ἀπὸ τὸ ρῆμα *solere* κρύβεται ὁ βυζαντινὸς ὅρος *συνήθεια*.

4. Ὁ ὅρος *treuage* σημαίνει συνήθως «droit seigneurial sur les marchandises et le gibier». Ὁ Jacoby τὸ μεταφράζει: *droits, redevances*.

paioient le treuage que li Grex prenoient, se deust donner et paier au Chastelneuf jusques a VIJ. ans¹.

Με άλλα λόγια, γενικό συμβούλιο τῶν εὐγενῶν ποὺ κατεῖχαν φέουδα στὴν περιοχή αὐτὴ [τῆς Μεσσηνίας;] διέταξε νὰ καταβάλουν ἐπὶ ἑφτά χρόνια αὐτὰ τὰ χωριά στὸ κάστρο τοῦ Chastelneuf ὅσα πλήρωναν ὡς τότε στοὺς Βυζαντινοὺς. Δὲν ξέρουμε τι ἔγινε μετὰ τὸ 1304.

Καὶ μόνο αὐτὴ ἡ περικοπὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὰ 1290/1 ἦταν δυνατὸν δυὸ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι νὰ ἐπισκεφθοῦν στὴν ἔδρα του τὸν ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο Μεθώνης.

Ἄλλὰ, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποδεικνυόταν ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ κουράτωρ καὶ ὁ Βασίλειος ὁ κουνδουριάριος δὲν ἦταν ἀξιωματοῦχοι, ἀλλὰ ἀπλοὶ Βυζαντινοί, πάλι παραμένει τὸ γεγονός ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1290 καί, κυρίως ἀργότερα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὸ 1295 ὡς τὸ 1325, εἶχε ἐπιβληθεῖ σχεδὸν στὴν Πελοπόννησο ὀλόκληρη ἡ ἐπίσημη βυζαντινὴ παρουσία.

Καὶ πάλι τὸ γαλλικὸ *Χρονικὸν* τοῦ Μορέως μᾶς πληροφορεῖ ὅτι γύρω στὰ 1295 ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως καὶ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἀσχοῦσαν ἅ π ὁ κ ο ι ν ο ὕ τὴν ἐξουσία τους σὲ ὀρισμένες τουλάχιστον περιοχές: . . . puis que le pays estoit c o m m u n entre l'Empereor et le Prince. . .².

Ὁ Jacoby ἐρμηνεύοντας αὐτὸ τὸ χωρίο, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ συγκεκριμένη περιοχή τῆς Κορίνθου, ὅπου ὑπῆρχαν κοινὲς ἀδιάρετες κτήσεις καὶ ὅπου ἔσχυε condominium (συγκυριαρχία) Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων (1295 - 1320), Βυζαντινῶν ἀξιωματούχων ποὺ κατέβαλλαν μέρος ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους στὸ δημόσιο ταμεῖο³.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀπὸ πότε εἶχε ἀρχίσει αὐτὴ ἡ συγκυριαρχία Φράγκων καὶ Βυζαντινῶν καὶ ἂν ἐπεκτεινόταν ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία καὶ πέρα ἀπὸ τὴν συγκυριαρχία σὲ κοινὲς κτήσεις.

Ἔχω τὴ γνώμη, τὴν ὁποία ἐκφράζω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅτι σὲ κάποια στιγμή, μετὰ τὸ 1261, ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος, εἴτε σὲ κάποια ἐκστρατεία του στὴν Πελοπόννησο, εἴτε ὕστερα ἀπὸ κάποια συμφωνία μὲ τὸν Βιλλεαρδουίνο, παίρνει πίσω ἀρκετὲς παλιὲς κτήσεις στὴν Πελοπόννησο, ἴσως κάποιες ἀπὸ τίς μνημονευόμενες στὴν *Partitio Romaniae βασιλικὲς ἐπισκέψεις* — ἢ ἄλλα ἐδάφη. Οἱ σχετικὲς πηγὲς δὲν ἐπεκτείνονται σὲ λεπτομέρειες.

Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ ὁ Η΄, στὴν «αὐτοβιογραφία» του, γράφει: *Πελοπόννησον πᾶσαν κατέδραμον, τὴν μὲν ληιζόμενος, τὴν δὲ ὑποχείριον ποιούμενος*⁴. Κι ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μαθαίνουμε πὼς οἱ Βυζαντινοί, ὅσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ Βιλ-

1. J a c o b y, *Coseigneurie*, σελ. 115-116. — B o n, *Morée*, σελ. 440. — L o n g n o n - T o r r i n g, *ὅπ.π.*, σελ. 242.

2. J a c o b y, *ὅπ.π.*, σελ. 112.

3. *Ibidem*, καὶ σελ. 117 κέ.

4. *Byzantion* 29/30 (1959/60), σελ. 455.

λεαρδουίνος, αλλά κυρίως μετὰ τὸ θάνατό του (1278), κάνουν συνεχεῖς προσπάθειες νὰ καταλάβουν ἐδάφη τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας¹.

Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι, εἴτε μὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, εἴτε μὲ ἄλλους χειρισμούς, γύρω στὰ 1290 - 1320 εἶχεν περιέλθει ὑπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐξουσία σημαντικὲς ἐκτάσεις τῆς Πελοποννήσου.

Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ὀρισμένες ἔμμесες μαρτυρίες, κάπως ἀόριστες βέβαια, μποροῦν νὰ ληφθοῦν ὑπόψη: Ἀναφέρω, ἐνδεικτικὰ, τὴ μνεία ἐξειλημμένου [βυζαντινοῦ] δημοσιακοῦ τόπου (ἄγνωστο ποῦ ἀκριβῶς), τὸν ὁποῖο βρῆκε, ὅταν ἔφτασε στὴν Πελοπόννησο τὸ 1289, ὁ Florent de Hainaut². Θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξεταστοῦν τέτοιες μαρτυρίες. Ἴσως δὲν ἀποτελοῦν ἀπλή ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος μέσα στὸ ἐλληνικὸ κείμενο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἀλλὰ ἀπήχησῃ μιᾶς νέας κατάστασης ποῦ διαμορφώθηκε μετὰ τὸ 1261.

Τέλος, τὰ χρυσόβουλλα τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου³, ὅπου ἀπέραντα ἐδάφη μνημονεύονται ὡς κτήσεις βυζαντινές, — ἐκτεινόμενα σὲ μεγάλες περιοχὲς τῆς νότιας καὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου κυρίως (στὴν Ἀνδροῦσα, στὰ Σκορτὰ μὲ τὴν Καρύταινα, στὴν Ἀκοβα, στὸ Πολύφεγγο, σὲ μεγάλο μέρος τοῦ Βλιζυρίου, στὸν ἅγιο Γεώργιο καὶ στὸ Beaufort, στὸ Ἄστρος κ.ἄ.) — ἴσως δὲν ἀπηχοῦν μόνον εὐσεβεῖς πόθους τῶν Βυζαντινῶν. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ νέα πραγματικότητα ποῦ δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1290, ἔστω κι ἂν δὲν κράτησε πάρα πολὺ. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε τὰ ἀναρίθμητα, γνωστὰ ἢ ἄγνωστα μικρὰ μοναστήρια τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, σπαρμένα σ' ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο καὶ λησμονημένα ἀπὸ αἰῶνες.

Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, μιὰν ἀνολοκλήρωτη ἀκόμη εἰκόνα ἑνὸς βυζαντινοῦ κόσμου ποῦ ἀνασυγκροτεῖται μέσα στὴ φραγκοκρατούμενη ἢ βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο: νησίδες ποῦ μαρτυροῦν μιὰ σταδιακὴ διεξόδουση τῶν Βυζαντινῶν καὶ συνύπαρξή τους μὲ τὸν κατακτητὴ, συνύπαρξή ποῦ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις πάει σιγὰ-σιγὰ νὰ γίνῃ συγκυριαρχία.

ἜΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

1. Bon, *Morée*, σελ. 133 κέ.

2. Zakythinos, *Despotat*, σελ. 230.

3. G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899), σελ. 100 κέ.

